

Az „új közgazdaságtanról” – Polányi Károly kölcsönbe vett szemüvegén keresztül... (Heurisztika és program)

Krémer Balázs

kremer.balazs@arts.unideb.hu

Beérkezés: 2015. 08. 25.

Átdolgozott változat beérkezése: 2015. 11. 01.

Elfogadás: 2015. 12. 05.

Összefoglaló: A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy Polányinak a szubsztantív és beágyazódott gazdaságról szóló gondolatait interpretálva az „új közgazdaságtan” igen gazdag empirikus eredményeit egy lehetséges elméleti koncepció mentén rendezze. Polányinak az a koncepciója, hogy a nem valódi, látens áruknak (a föld [természeti javak], a munka és a pénz) a piaci integrációba történő beillesztése csak társadalmi konvenciók, politikai és jogi szabályozásokkal történhet, valamint, hogy e beillesztést vezérlő konvenciók és jogi-politikai szabályozási eszközök a piacok működése szempontjából is diszfunkcionálisak lehetnek, a válság új értelmezését teszi lehetővé. Hipotézisként a dolgozat ennél többet feltételez annyiban, hogy Polányi elméletének alkalmazása hozzájárulhat a szociológia válságán való felülkerekedéshez is. A közgazdaságtan, a szociológia és a pszichológiai gyökerű magatartás-tudományok fő áramlatai számára az a központi kérdés, hogy az emberi és társadalmi természet milyen félrevivő és torzító hatásokat jelent a piacok, a piaci gazdaság működése számára. Polányi elveit követve a kérdést fordítva kellene feltenni: a szociológia alapvető kérdése nem az, hogy a társadalom miképpen hat a piacokra, hanem a társadalom működésének mikéntje, benne a piacok hozzájárulása a szubsztantív és beágyazódott gazdaság működéséhez. Mind mikro- (a háztartások működésében), mind makroszinten, ahol a piacok, a redistribúció (a „jóléti állam”) és a reciprok hálózatok (a rokonság és a civil társadalom cserehálózatai) együttesen alkotják a társadalmak gazdaságát.

Kulcsszavak: új közgazdaságtan, Polányi, szubsztantív gazdaság, beágyazódottság

Olvasói instrukciók – miről szól e dolgozat?

Ez az írás egy heurisztikus gondolatot fejt ki, illetve rekonstruál. Ez az állítás részben mentegetődzés is: a dolgozatban kifejtett gondolatok inkább ötletekhez, szempontokhoz, sejtésekhez vezető felvetések, és nem kész, empirikus adatokkal bizonyított szociológiai állítások. Heurisztikus gondolatmenetem alapvetően arra épült és épül, hogy egymás mellé tettem korábban egymáshoz nem illesztett szerzőket és gondolatokat. Alapvetően Polányi Károly gondolatainak vázához igyekeztem illeszteni az elmúlt évek-évtizedek olyan szerzőinek (főképp közgazdászoknak, kevésbé

és a vége felé szociológusoknak) a gondolatait, akik műveikben nem hivatkoznak Polányira,¹ sőt könnyen lehet, hogy nem is ismerték Polányi munkáit.

Ha bárki azt feszegetné, hogy miért próbálok meg összehozni az új közgazdaságtant és Polányit, akkor azt válaszolnám, hogy tekintsük ezt valamiféle kísérletnek, próbálkozásnak azon túl is, hogy a furcsán előbukkanó közös érintkezési pontokra mutassak rá.² Némiképp az a meglátásom, hogy az „új közgazdaságtudomány” legfontosabb eredményei jelentős tömegben olyan empirikus eredmények, amelyek a hagyományos „egyensúlyi” közgazdaságtan paradigmájából levezethető következtetésekhez képest eltérések, devianciák, anomáliák. Mindezzel azt is mondom, hogy izgalmasnak és jelentősnek vélem az új közgazdaságtan által feltárt empirikus adatokat és összefüggéseket, a torzulásokat (bias) és tévedéseket (fallacy) – de ugyanakkor, hiányolom azokat az elméleti kereteket, „új paradigmákat” amelyekbe ezek az új ismeretek jól, súrlódásmentesen beleilleszkeznének. Nos innen eredeztethető a sejtés, amelyet bizonyítani nem, de alátámasztani tán tudok az alábbi írásban: mint-ha Polányi elméleti keretei megfelelő paradigmatis kereteket, sémákat jelölne ki az amúgy „anomáliák” elméleti rendezéséhez.

E sejtéshez előbb igyekszem előbb jelzesszerűen listázni az új közgazdaságtan és némiképp az elmúlt időszak szociológiai munkái által feltárt anomáliákat, majd értelmezem, interpretálok Polányi gondolatait és elméleti kereteit, hogy utána megpróbáljam szintén csak jelzesszerűen, de összepasszítani, összhangba rendezni az empirikus anomáliákat az elméleti kerettel.

Nem gondolnám, hogy az alábbi heurisztikus gondolatmenet zseniális heurékákhoz, felfedezésekhez vezetett el. Inkább afféle elméleti és empirikus szociológiai tervet, programot alapoz meg. Amely programban, ha módomban állna, szívesen részt vennék.

Mit is értsünk új közgazdaságtan alatt?

A 2007 óta tartó globális válság nem csupán a pénzügyi és gazdasági intézményeket rengette meg, hanem azokat a gondolkodási sémákat, paradigmákat is, amelyek alapján korábban a társadalomtudósok gondolkodtak a gazdaságról és a társadalomról. Nem nagy szégyen bevallanom, hogy nem tudok egy tudománytörténetileg érvényesnek és teljesnek tekinthető áttekintést adni a hagyományos paradigmákban megmagyarázhatatlan anomáliák tömeges felbukkanásában tetten érhető fordulatokról, és azt hiszem, egyelőre más sem tud konzisztensnek tűnő képet adni arról,

1 Néhány kivételt azért jelezni kell: Joseph Stiglitz írta *A nagy átalakulás* második kiadásának előszavát, és ott azt állítja, hogy Polányi nagy hatást gyakorolt gondolkodására; illetve Mark Granovetter alapvetéseiben afféle kiindulópontként hivatkozik Polányira a beágyazódottságról szóló cikkében. Nyilvánvaló, hogy a hazai szociológiai hagyományban (főképp Szelényi, Ferge és Kolosi nyomán) Polányi ismert és gyakori hivatkozási alap.

2 Amely gondolatok persze nem jönnek csak úgy maguktól, azokat előbb beszélgetésekben kell csöcsálgatni, izlelgetni. Ebben nagy segítséget kaptam Róna-Tas Ákos barátomtól – aki olykor a beszélgetéseinken túl is, a hiányos ismereteimet fontos könyvek és szakirodalmak elküldésével is segítette – és debreceni egyetemi kollégáimtól, Ábrahám Katalintól és Nagy Zita Évától, akik gyakran hallgatták és kommentálták nem túl kiforrottan, félig sem készen felbugyogó ötleteimet, gondolataimat.

hogyan van-e valamiféle paradigmatis gondolat sémája ennek az új közgazdaságtannak, és ha igen, akkor mi lenne az. Már csak azért is nehéz lenne „paradigmaként” körülírni ezt az új gazdaságtant, mert minden jelentősebb eredménye egyelőre viharos vitákat váltott ki, és e viták keresztútjában nem lehet egyetlen eredményét sem valamiféle új kánonnak tekinteni. De ha nem is tudnám új paradigmaként körülírni ezt az impresszionistán „újnak” nevezett közgazdaságtant, azért még érdemes legalább jelezni azokat a gondolkodási fordulatokat, amelyeket sokan nemcsak a régi paradigmákat megkérdőjelező, azok nézőpontjából „anomáliaként” látatnak, hanem, egy új paradigma alapvetéseiként is érzékelnek.³

Ha általánosságban kellene megfogalmaznom a fordulat irányát, az „új közgazdaságtan” és társadalomtudomány útkeresését, akkor azt mondhatnám, hogy a tudomány egyre kevésbé hisz a klasszikus elméletek által sugallt „piaci vastörvényekben”, hanem egyre inkább előtérbe kerülnek azok a meglátások és normák, amelyek szerint egészséges és fejlődő piacok csak egészséges és fejlődő társadalmi viszonyok közepette működhetnek. Pontosabban szólva, az új közgazdaságtan számos empirikus bizonyítékot szolgáltatott arról, hogy a racionális cselekvések kereteiben gondolkodó társadalomtudomány, elsősorban közgazdaságtudomány értelmezései és magyarázatai fenntarthatatlanok. Hogy a létező emberek nem úgy gondolkodnak és cselekszenek, mint az a klasszikus közgazdaságtan fikciójaként feltételezett „homo economicus”, aki úgy dönt, mintha nagy adatbázisokat ökonometriai modellekben futtatna számítógép-agyában, és a legnagyobb valószínűséggel számára legnagyobb hasznosságot ígérő lehetőségeket választja ki döntéseiként. Az ilyen feltételezésekre épülő, a hagyományos közgazdaságtan által leírt gazdaság vagy nem is működik, vagy – épp a válság által bizonyítottan – nem képes az önszabályozó és önfenntartó működést garantálni.⁴

Ezek az új elméletek nem úgy piacellenesek, hogy a piactól eltérő, más, forradalmi változásokat és gazdasági berendezkedéseket hirdetnének, hanem a hagyományos közgazdasági paradigmákat korrigálni igyekvő, afféle reformer gondolatok, amelyek a – legalábbis fogalmilag korábban szétválasztott – „piacok” és a „társadalom” között megbomlott viszonyok reparálására törekednek, a társadalom hatásait és befolyásait is igyekeznek beleszámítani a piacok normális, jó működésébe.

Pusztán jelezve és érzékeltetve az „új közgazdaságtan” (amelyik nem is annyira új, jeles képviselőinek többsége már több mint tíz éve kapta Nobel-díját) legfontosabb, önkényesen kiragadott sajátosságait, amely tehát egyelőre leginkább empirikus elemzéseivel, és nem annyira nagy elméleteivel sokkolja a világ társadalomtudományi és politikai közgondolkodását, az alábbi fejleményeket emelném ki:

A „behavioral economics” (Kahneman 2012, és korábbi cikkeinek szinte állandó szerzőtársa, a „nagy könyv” megszületése előtt meghalt Amos Tversky, Thaler és

3 A zanzásított összefoglalásra nem vállalkoztam volna William Janeway összefoglalójának elolvasása nélkül, lásd: Janeway (2015).

4 A gondolatot kifejti Sam Bowles, a Santa Fe Intézet professzora az interneten elérhető interjújában és annak szöveges összefoglalójában: Bowles (2015).

Sunstein 2011 – stb.) némiképp „fenékbe rúgta” a hagyományos közgazdaságtan és szociológia egyik legfontosabb fundamentumát, a „racionális cselekvés-elméletet”.

A „rational choice theory” azt feltételezi, hogy az emberek tendenciaszerűen, általában a legnagyobb valószínűséggel a legnagyobb hasznot hozó gazdasági döntéseket hozzák, az ettől való eltérések véletlenszerűek, és az eltérések átlagolva „kioltják” egymást. A magatartási közgazdaság-tudomány ehhez képest pszichológiai kísérletekkel, és empirikus vizsgálati eredményekkel igazolta, hogy a gazdasági döntéseket is emberek hozzák a saját emberi agyukkal, aminek következtében a matematikailag kalkulálható „racionális döntésekhez” képest az eltérések szisztematikusak, tendenciózusak – és gyakorta eléggé jelentősek. A mikroszintű döntések tendenciózus eltéréseinek kimutatása lavinát indított el, és mára a makro-közgazdaságtan számos (főképp játékelméleti) alapú modelljéről is kimutatták, hogy szépek, elegánsak, de empirikusan nem igazolható az érvényesülésük.

A behavioral economics számos vonatkozásban „elnyelte” és „elfoglalta” a hagyományos szociálpszichológia és gazdaságpszichológia foglalt területeit is, és módszertanilag is új, egyelőre kissé feldolgozatlan kihívást jelent a hagyományosan főképp társadalom- és gazdaságstatisztikai apparátusokat alkalmazó társadalomtudományok számára. Szelényi Iván a szociológia tripla válságáról írt esszéjében az egyik válságtünetként azt a módszertani válságot nevezi meg, amely szerint a dominánssá váló statisztikai apparátusok nem képesek kauzális összefüggéseket feltárni és igazolni – miközben az emberi agy természete szerint ilyen, oksági összefüggésekben szeret gondolkodni (Szelényi 2015). A behavioral economics egyik alapvető, a pszichológiából átvett módszere a társadalomtudományokban szokatlan, és jó okokkal kritizálható, ámde az okságokat egyértelműen igazolni képes kísérleti módszer.

Különösen a zavarba ejtő okságok feltárása alapján manapság másképp szokás értelmezni a mikro- és makroszintű gazdasági döntések okait és gazdaságpolitikai-politikai gazdaságtani hatásait is, és különösen másképp szokás gondolkodni a gazdasági cselekvéseket (ok-okozati viszonyban) befolyásolni igyekvő szabályozások és politikai befolyásolások lehetőségeiről. Ebben a kulcsfogalom a magyarra alig lefordítható ’nudge’⁵, amelynek filozófiája, hogy a cselekvések befolyásolásában nem csak maguknak a választási lehetőségeknek a tartalma az érdekes, hanem az is, hogy miképpen vannak elővezetve a választási lehetőségek.

(Egy példa: bár a legtöbb telefont, számítógépes programot és a különféle küttyüket sokféleképpen lehet beállítani, ám az emberek döntő többsége azt a beállítást fogadja el, amit a küttyű, a program alapverzióként, „default” módként kínál fel, és nem sokat bajmóldik a beállításokkal. Vagyis számítanak a felkínált, elvileg a fogyasztó és használó személyes preferenciáinak legmegfelelőbb lehetőség megtalálását kiváltani engedő beállítási opciók is, de még inkább, hogy mi az, ami minden állítga-

5 mondjuk: 'könyökkel oldalba bökődés'

tás nélkül is megy. Ugyanez a helyzet a bejelentésekkel és hivatalos nyilatkozatokkal is: az emberek többsége azt választja, amihez nem kell külön „ikszelgetni”.)

A másik nagy irányzat a társadalmi viszonyokat, helyzeteket, így az egyenlőtlenségeket nem pusztán a piacok működése végtermékének és „társadalmi-szociális lecsapódásának”, hanem a gazdaság és a piacok működési feltételének és potenciáljának is tekinti (Stiglitz et al. 2010; Krugman 2014; Stiglitz 2012; Piketty 2014).

Az irányzat a válság kapcsán a pénzpiacok elleni dühökből erősödött fel („a pénzpiacok működése nem a társadalom érdekeit, hanem a saját spekulatív harácsolásukat szolgálta”). Előbb arra hívták fel a figyelmet, hogy az egészségesen működő piacokhoz megfelelő szabályozásokra van szükség, hogy a válság okai között döntő szerepük volt az új évezred elhibázott pénzpiaci és bankszabályozási változásainak valamint monetáris politikáinak. Ám az elemzések ezen messze túlléptek, és ma már nemcsak szabályozásról és állami politikákról, hanem társadalmi, erkölcsi konvenciókról, szokásrendekről is beszélnek. Nem pusztán piaci, hanem azon túl is, politikai-társadalmi hitek és szokásrendek határozzák meg az új szereplőknek a piacra lépés lehetőségeit; a divatok által felkapott újdonságok, márkák és illúziók piaci értékét; vagy annak megakadályozását, hogy bárki túl nagyra nőjön vagy ne nőjön ahhoz, hogy bukhasson („too big to fail”). A hasonló „piaciként lecsapódó ügyek” valójában társadalmi, szociális kérdések. Alapvetően hatalmi indítékai vannak annak a korábbi, az egyenlőtlenségeket a gazdaság növekedése szempontjából pozitív hatásúnak feltüntető neokon-neolib érvelésnek, amelyek szerint az egyenlőtlen elosztás azért „jó”, mert a gazdagokhoz áramló jövedelmi többletet azok nem költik el, hanem megtakarítják, befektetik, és így új munkahelyek keletkeznek, stb.. Az új közgazdaságtan neokeynesiánus képviselői szerint ezek ellentéte igaz. A gazdagokhoz áramló jövedelmi többletből nem keletkeztek reálgazdasági beruházások és munkahelyek, hanem pénzügyi spekulációkba és buborékok fújására mentek (Krugman 2014); a túl nagy vagyoni koncentráció túl nagy politikai-társadalmi hatalmi koncentrációt is jelent, amely a kapitalizmus olyan fundamentumait veszélyezteti, mint a meritokratikus értékrend és a teljesítményelvű mobilitás, a szabad verseny vagy a szabad piacra lépés (Stiglitz 2012; Piketty 2014). Mindezzel szemben épp az a gazdasági prosperitást megalapozó politika, ha a szegények felé áramlik a jövedelem, és épp azért, mert ők elköltik a pénzüket: ami onnan nézve pénzköltés, az másnak bevétel és konjunktúra (Krugman 2014). Ebből a pozícióból a válságkezelés általánosabb „receptjében” nyúlnak vissza Keynes-hez az „új-keynesiánusok”: nem a megszorítások vezetnek ki a válságból, hanem, szerintük a jövedelemegyenlőtlenséget csökkentő, a szegények felé terelt jövedelemátcsoportosítás, és ezáltal az összkereslet növelése jelenthet gyógyírt.

A jövedelmi, vagyoni, hatalmi koncentrációk és „exkluzivitások” általánosított, a premodernitásig visszanyúló és globális történetfilozófiai kritikáját fejtette ki Acemoglu és Robinson (2013 [2012]), akik a világtörténelem gazdasági prosperitásainak és bukásainak okaként szabályozási és társadalmi tényezőket jelölnek meg.

A világ számos korszakát és országát elemezve két általános okot találtak a felvirágzásra: a politikai közösséget átfogóan integráló jogrend és a nyílt, befogadó, az új szereplőket beengedő gazdasági rendszerek váltak erős hatalommá. Ezen körülmények hiánya pedig még a korábban virágzó hatalmakat is bukásra kárhoztatta.

A harmadik döntő irányzat tűnik ma még a leginkább okkult és ezoterikus vonulatnak azzal, hogy szubjektív egyéni és társadalmi érzékeléseket, a „boldogságot” (happiness economics) is közgazdasági tényezőként elemzi. Saját értelmezésében ennek az irányzatnak a gyökerei a Szelényi Iván által napjaink legbefolyásosabb gondolkodójának tekintett Amartya Sen által vezetett, még Sarkozy elnök invitálására összehívott ad hoc bizottság jelentésére vezethető vissza.⁶ A „félelmetesen nagy nevekől” rekrutált bizottság eredeti feladata az volt, hogy a „fejlettség” méréséhez és értelmezéséhez alapot adó gondolatokat foglalja össze. Ebben sok zseniális gondolat és javaslat mellett felvetik azt, hogy nem minden, a GDP-t növelő tényezőt lehet jónak, a fejlődést szolgálónak tekinteni. Az ő példájuk arról szól, hogy a közlekedési dugóknak kimondottan pozitív a hatásuk a GDP növekedésére (több benzin fogy, nagyobb lesz a kocsik javítási igénye, stb.) – ám nem kell feltétlenül nagyon örülnünk az ilyen irányú „fejlődésnek”. Én ennél tovább is mennék: a GDP-re kiváló a hatása a dohányzásnak és az ebből származó tüdőráknak is (egy rák legalább 3 új álláshelyet teremt, sok gyógyszert és más értékes orvosi „terméket” kell fogyasztani ilyenkor), de ezt sem feltétlenül muszáj a fejlődést szolgáló fejleménynek tekinteni. Nos, innen nézve érthetőek azok a próbálkozások, amelyek arra törekednek, hogy az emberek jól-létét, boldogulását és boldogságát szolgáló fejlettségi tényezőket igyekezzenek preferálni a nem ilyen természetű, a jól-létet romboló, GDP-t növelő tényezőkkel szemben. Bár a politikában és a szélesebb közönségnek szóló nyilvánosságban leginkább a környezeti károkozás kerülését és a pszichológiai jellegű boldogságot, szubjektív elégedettségeket szokás kiemelni a „jó vagy rossz” növekedést minősítő tényezők között, de a szakmai irodalomban, így a nemzetközi szervezetek jelentéseiben legalább ekkora súllyal olyan társadalmi tényezők is hangsúlyt kapnak, mint a civil társadalom ereje, a közbizalom vagy a korrupció elterjedtsége.

Különösen fontos „csavar” a történetben az, hogy a hasonló GDP/fő „fejlettségű” országok (és USA tagállamok) között az egyenlőbb jövedelem eloszlású államok jól-léti mutatói szisztematikusan és szignifikánsan jobbak, mint az egyenlőtlenebb eloszlású államoké (Wilkinson és Pickett 2010). Így kisebb a „bajok” aránya (a mentális betegségektől a kriminalitáson és az elhízottságon át az öngyilkosságokig, mindenben), és jobbak a közbizalom, a képzettség vagy a várható élettartam adatai.

Mindehhez két, zárójelbe kívánczó, de fontos kiegészítés: 1. Mindegy, hogy mi állítja elő az egyenlőséget, a piaci elosztás, az adózás előtti jövedelmek egyenlősége (pl. Japán), vagy a magas adózás előtti egyenlőtlenséget kiegyenlítő magas adózás és újraelosztás (pl. Svédország) – a jövedelmekben egyenlőbb országok jóléti, társa-

6 Lásd a jelentést és hozzá a beszédeket, mellékleleteket itt: <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm>.

dalmi mutatói ugyanúgy előnyösebbek. 2. Az adatok nemcsak attól jobbak, hogy a szegényebbek jobb mutatói felhúzzák az átlagokat – ha csak a gazdagabbak, a jobb helyzetűek adatait nézzük, akkor is, az egyenlőbb államokban a gazdagabbak mutatói is jobbak, mint az egyenlőtlenebb államok gazdagjainak mutatói.

Mindezen gondolatok felidézésével nem szándékoztam áttekintést adni – inkább érzékeltetni akartam azt, hogy a világ nemcsak anyagi kondícióiban, hanem gondolkodásmódjaiban, gondolkodási kereteiben és sémáiban is sokat változott az elmúlt, viszonylag rövid, 5–10 éves periódus alatt.

Egy lehetséges Polányi-értelmezés alapjai – avagy a szemüvegről

A sokneműség mint a gazdasági és társadalmi „alaptermészet” feltételezése Polányi Mihály, Károly főképp ismeretelmélettel foglalkozó filozófus testvére úgy vélte, hogy a nagy tudósok nagy eredményeinek tankönyvi kivonatai és interpretációi olyanok, mint a jéghegy csúcsa: a felszínen kilátszó kivonatok alatt, a mélyben vannak a tudomány lényegei, a gondolatok kulturális és tudományos gyökerei, az utalások és hagyományok, a fogalmak és megállapítások mély összefüggései (Polányi 2009 [1966]). Ha valakin illusztrálni kellene e meglátást, nem találnánk jobb médiumot Polányi Károlynál.

Polányi értelmezéséhez általában a „kulcsot” *A nagy átalakulásban* szokás megtalálni.⁷ *A nagy átalakulás* lényegében azt a XIX. századi (legfeljebb „kisebb” és partikuláris – pl. Krím – háborúkkal megszakított) százéves béke történetét elemzi, amelyben a piaci filozófia és gondolkodás egyfajta intellektuális és politikai imperializmussal mintegy maga alá gyűrte a társadalmi élet egészét, és ezzel egyidejűleg érvénytelenné tett minden más társadalomról és gazdaságról szóló elképzelést. (Később még visszatérek a mű tartalmára.) Polányi lenyűgöző történeti elemzése azt a politikai gazdaságtani értelmezési keretet kínálja, amely elsősorban nem a láthatatlan kéz vezérelte „igazi piacok”, hanem a jogszabályok, a kormányzati politikák és hatalomgyakorlási magatartások változásaiban fedi fel ennek az egész társadalmat a piacok alá gyűrő „imperializmusnak” a döntő eseményeit és tényezőit. Hosszú lenne ezen értelmezési hagyomány jelentősebb szerzőit, műveit és hagyományait felgöngyölni, de a hagyomány tartalmát jól érzékelteti a második kiadás Joseph Stiglitz által írt előszava,⁸ illetve kitűnő áttekintését és szintézisét adja Fred Block és Margaret R. Somers könyve – amelyre a későbbiekben is többször fogok hivatkozni (Block és Somers 2014). A hazai szakmai közéletben *A nagy átalakulás* fogalmait továbbgondoló újabb politikai gazdaságtani munkák közül Dorothe Bohle és Greskovits Béla könyve (Bohle és Greskovits 2012) a legközismertebb napjainkban.

Furcsa, de tény, hogy ez a politikai gazdaságtani hagyomány gyakran Polányi kimondott intenciói ellenére igyekszik „összeegyeztetni” Polányi és a marxisták pi-

7 Itt is, és a későbbiekben is a második kiadás alapján készült magyar fordítást (Pap Mária) fogom használni: Polányi (2004).

8 Fordította: Andor László.

ackritikáját, amely legfeljebb annyiban jogos, hogy mindkét irányzat alaptézise az, hogy „a piacon kívül is van élet...”⁹

A hazai Polányi-hagyomány másik döntő, immár nem politikai gazdaságtani ága részben Ferge Zsuzsa, részben Szelényi Iván munkásságához köthető, akik Polányi gazdasági integrációs típusaiba (piac, redisztribúció, reciprocitás) a Max Weber hatalommegosztási-legitimitási ideáltípusaival analóg, egymástól eltérő irányultságú berendezkedések modelljeit látták bele.¹⁰ Nyilvánvalóan mindkettőjüket az a cél vezérelte, hogy az ebben a kontextusban redisztributív alapelvű szocialista és a piaci elvű kapitalista gazdasági berendezkedés szociológiai következményeit és sajátosságait el tudják különíteni egymástól.

Nem vitatva, és különösen nem aláértékelve ezeknek az értelmezéseknek a termékeny, nagyszerű gondolatokhoz és elemzésekhez vezető hatását és hozzájárulását – azt hiszem, hogy bár ezek az interpretációk is alátámaszthatók Polányi szövegrészleteivel, de nem teljesen autentikusak, vagy legalábbis: nem egyeznek saját értelmezési kereteimmel.

A „kánonná vált” értelmezéseknek ellentmondó interpretációmhoz két előzetes magyarázatot fűznék. Az egyik inkább filológiai: saját interpretációmhoz Polányinak *A nagy átalakulás* után írt, kevésbé leíró-elemző, mint inkább elméletalkotó szövegeit és gondolatait tekintem kiindulópontnak.¹¹ Ennyiben hitelesnek gondolom azt, hogy Polányi saját elméleti megfontolásainak tükrében, ezekből mintegy „visszanézve” értelmezhessem közismertebb munkájának felvetéseit is. A másik megjegyzésem inkább módszertani: értelmezésemben Polányi típusalkotásai inkább analitikusak, a gazdasági és társadalmi jelenségek univerzális („antropológiai”) vizsgálatához, részekre bontásához adnak támpontokat, és nem – a szokásos értelmezések szerinti - ideáltípusok. Ez a módszertani felvetés vitatható annyiban, hogy az analitikus tipológiák és az ideáltípusok közötti határvonalak mindig elmosódottak: ha valamilyen, a rendszeren belüli analitikus típust „dominánsnak” értelmezünk, akkor az könnyen „átmegy” ideáltípusba.¹²

9 A fenti mű is tartalmaz efféle igyekezetet, de a hazai szociológiai hagyományban ilyen összeegyeztető törekvés határozza meg Ferge Zsuzsa (Bourdieu-t követő) interpretációját is (Ferge 1982).

10 Anno Bertalan Lászlótól tanult értelmezésemben Weber ideáltípusa olyan, mint a matematikában a párhuzamosoknak a végtelenben, az „ideális pontban” való metszéspontja: a típushoz sorolt megfigyelési egységek mintegy az ideáltípusban jelzett „ideális” állapot felé törekvenek, azt akarják megvalósítani. Polányi integrációs sémái számomra nem ideáltípusok, nem egymástól eltérő, és emiatt egymással összeférhetetlen „domináns törekvést”, hanem a bármilyen társadalmi állapotban megfigyelhető, egymással keveredő, de analitikusan szétválasztható, megkülönböztethető emberi motívumokat és társadalmi szokásrendszereket (ennyiben: „intézményeket”) jelölnek.

11 Értelmezésemben leginkább Polányi és szerzőtársai okfejtéseire támaszkodom (Polányi et al. 1957). Az e kötetben írt Polányi-cikket jelentős hányada magyarul olvasható (Polányi 1976). A kötetben szerzőtárs Polányi-iskola képviselőinek írásai sok szempontból megerősítik és alátámasztják interpretációimat. Ezen írások közül magyarul egy más szempontból, a magyar szociológiatörténet szempontjából relikviának tekinthető, afféle „hivatalos szamizdat” kézirattal közli a kötet jelentősebb írásainak magyar fordítását: Kis (1977).

12 Hogy egy primitív példán értelmezem: ha a konyhai fűszereket analitikusan úgy csoportosítom, hogy vannak „zöldfűszerek” (rozmarin, bazsalikom, majoránna stb.), „csípős fűszerek” (bors, csili, paprika stb.), „szója alapú fűszeres szósok”, „kurkuma alapú fűszerek” (curry, masala stb.), meg „egzotikus fűszergyarmatárak” (szerecsendió, vanília, szegfűszeg stb.) – akkor egy lépésre vagyunk attól, hogy a fűszercsoportokat ideáltípusként értelmezve olyan „konyhatípusokat” írjunk körül, melyekben az egyes fűszercsoportok a dominánsak: „mediterrán-latin konyhát”, „mexikói–amerikai konyhát”, „távol-keleti konyhát”, „arab–indiai” vagy „afrikai” konyhákat. Polányi típusait ez utóbbi, ideáltípusos értelemben szokás értelmezni, én az előző, analitikus értelemben teszem ezt.

Saját értelmezésem kulcseleme egy nem túl hangsúlyos, és az alapvetően prüd Polányitól szokatlan „kiszólás”, amelyet idéznék:

„Mindazonáltal közelebb járnánk az igazsághoz, ha azt mondanánk, hogy az alapvető emberi intézmények irtóznak a tiszta motívumoktól (kiemelés tőlem – K. B.). Ahogyan az egyénnek és családjának ellátása általában nem az éhség motívumára támaszkodik, éppúgy, a család intézménye sem a szexuális motívumon alapul. A szexualitás, akárcsak az éhség, egyike a leg-erősebb ösztönzőknek, ha kiszabadul a többi ösztönző ellenőrzése alól. Valószínűleg ezért nem engedik a család egyik formaváltozatában sem, hogy középpontjában a szexuális motívum legyen, kihagyásaival és csapongásaival, hanem több hatásos motívum kombinációjára alapozzák a családot, melyek nem engedik, hogy a nemiség leromboljon egy intézményt, melytől az ember boldogsága oly nagymértékben függ. A nemiség sohasem fog a bordélyháznál különbséget létrehozni, és még ennél is támaszkodnia kell a piaci mechanizmus bizonyos ösztönzőire. Egy gazdasági rendszer, amelynek valójában az éhség (a szövegösszefüggésekből kiolvasható általánosítással: „a szerzés” – K. B.) a fő hajtóereje, majdnem olyan perverz volna, mint az a családrendszer, amelyik a közönséges nemi vágyon alapulna” (Polányi 1976: 139).

Ha a szenvedélyes kiszólást mint gazdaságelméleti analógiát fejtjük fel, akkor a következő vázlatos alapsémában igyekezhetünk értelmezni Polányi gondolatvilágát:

A „nem tiszta” és „nem egynemű” fogalmi keret az,¹³ amelyben a gazdaságot és annak intézményeit el kell helyeznünk. A sokszínű, sokneműségében összetett gazdaságfogalom az a „szubsztantív gazdaság”.

Bár a Carl Mengerre hivatkozó, népszerű gondolatmenetét¹⁴ gyakran szokás szintén ideáltipikusan értelmezni, mintha a „formális” és a „szubsztantív” gazdaság kétféle, egymástól eltérő halmazt jelölő gazdasági típus volna, ez teljesen idegen Polányitól. A legtöbb európai nyelvben a gazdasági egyszerre utal a kétféle jelentéstartalomra, és e kétféle jelentéstartalmat fogalmilag különíti el egymástól Polányi, és nem empirikusan létező gazdaságtípusként. Polányi számára az átfogó, univerzális érvénnyel bíró gazdaságfogalom az anyagi szükségleteket az adott társadalmi intézmények sokféle keretein belül együttesen kielégítő „szubsztantív” gazdaság. E szubsztantív gazdaság léte Polányi számára örök tény és a gazdaságról való gondolkodásának alapja, míg a „formális”, a „gazdaságosan haszonra törekvő gazdaság” egy gondolkodási séma, amely sémaként is, és a séma axiómáiból levezetett következtetéseiben is: fikció.¹⁵

E ponton érdemes egy pillanatra elidőzni. Azért, mert – ha úgy tetszik, ez volt a „szöveget ütött a fejembe” reveláció – a magatartási közgazdaság-tudomány egyik

13 Polányi a maga soknemű és összetett világgképét a tagadásokkal, a túlzó leegyszerűsítésekkel szembeni érzelmi averzióival, viselkedésével fejezi ki. Pozitív, leíró ismeretelméleti tartalomként ez az attitűd leginkább Latour hibridelméletében jelenik meg, néhány évtizeddel később. Lásd: Latour (1993). Polányi „sokneműség” fogalma ugyancsak rokonítható azzal, ahogyan Sendhil Mullainathan és Eldar Shafir (2014) az ember alaptermészetét az internetes „széles sáv” analógiájában érzékeltetik. Ahogyan a széles sávú internetet használva egyszerre több ablakot is megnyithatunk, úgy normál esetben az ember a munkája mellett tud figyelni arra, hogy megünnepelje családtagjai születésnapját, beadja az adóbevallását, elmenjen a baráti találkozókra, netán még hogy meglegyen a napi testmozgása is. A szűkösség rendkívüli helyzeteiben az ember sávészelleseket veszít, és „csőlátóvá” válik elméletük szerint.

14 A „gazdasági” két jelentése Carl Mengernél, lásd Polányi (1976: 274–299).

15 Polányi a „fikció” értelmezését „A gazdaság mint intézményesített folyamat” címen olvasható szövegében fejti ki (Polányi 1976: 228–272), mely eredetileg az általa, C. M. Arensberg és H. W. Pearson által szerkesztett antológiában jelent meg (Polányi et al. 1957: 243–270).

atyamestere, Richard H. Thaler, Polányira nem hivatkozva, de lényegében ugyanezt a kifejezést használta 2015-ben megjelent könyvében. Ő – korábbi, a racionálisnak feltételezettől eltérő gazdasági döntéseket feltáró munkásságára hivatkozva – így fogalmaz: *„Negyven éve, doktori iskolás diákkorom óta hasonló történetek elemzésében merültem el, amelyek millió úton tértek el attól a fiktív kreatúrától, amely benépesíti a közgazdasági modelleket. Soha nem volt az az álláspontom, hogy valami általában elromlott az emberekben, mi mindannyian szimplán emberek vagyunk – homo sapiensek. A probléma inkább a közgazdászok által használt modellekkel van, azzal a modellel, amely behelyettesíti a homo sapienst egy fiktív kreatúrával, a homo economicus-szal.”*¹⁶ (Fordítás és kiemelés tőlem: K. B.)

Thaler úgy érvel, hogy bár kétségkívül léteznek olyan emberek (nála és a többi magatartási közgazdásznál: Econ), akiket csak a költségek minimalizálása és a hasznok maximalizálása vezérel döntéseik meghozatalakor, ők elenyésző kisebbséget képeznek a tényleges emberi lényekkel (nála és a többiekénél: Human) szemben, akik nagyon sokféle szempontot mérlegelnek, és sok szempontot nem is mérlegelve „zsigerileg befolyásoltak” döntéseikkor.

Polányi okfejtése nem individuális és pszichológiai, hanem társadalmi, de ugyanarra a következtetésre jut. Szemben a szubsztantív gazdaság átfogó értelmezési és jelentésbeli tartalmával, amely általában az anyagi javakhoz jutás, azok felhasználásának teljes lehetséges körét jelzi, a gazdaság formális értelmezése arra a feltételezésre épül és kizárólag azokra a gazdálkodási javakra vonatkoztatható, amelyek ritkák, korláatosan állnak rendelkezésre, és a nem kellő mennyiség miatt választani kell a kitűzendő célok és a célokhoz leginkább elvezető eszközök lehetőségei között. A formális gazdaság logikája, racionalitása ezekre az előfeltevésekre (a ritkaságra, a választhatóságra, a választás hasznot optimalizáló „racionalitására”) épül. Ami Polányi szerint egy leszűkítő feltételezés, fikció. Hiszen bizonyos anyagi javak nem ritkák (nála ilyen a levegő), de még ha ritkák is, akkor sem feltétlenül élik meg ezt az emberek szűkösségnek, nem vágnak a bővülésükre; az emberek számára messze nem adatik meg az élet minden gazdasági szituációjában a szabad választás lehetősége (ezt korlátozzák hatalmak, kötelékek, társadalmi normák); és messze nem a haszn optimalizálása az egyedüli racionalitás. (Itt Polányi némiképp el is ragadtatja magát: *„az öngyilkos racionálisan cselekszik, ha olyan eszközt választ, ami előidézi a halált; és, ha a fekete mágia híve, ésszerű varázslóhoz fordulnia a cél elérése érdekében”* (Polányi 1976: 233).

Polányi számára akkor is a szubsztantív gazdaság a valóság, a tény, a „gazdasági” értelmezésének valódi kerete, ha a piaci haszonszerzés „formális” logikája kizárólagosságra törekvő gondolkodási paradigmává, illetve az eltorzult, „egyneművé silányított” gazdasági berendezkedés elvévé válik. Számára ez a fikció által uralni

16 Thaler (2015). Thalert a könyve megjelenése óta az Amerikai Közgazdasági Társaság elnökének választották meg.

igyekvő gazdaság éppúgy elfajzott, és a valóságban éppúgy nem létező, mint a kizárólag a szexualitás motívumára épülő családintézmény.

A soknemű és összetett természetű szubsztantív gazdaság fogalmán belül Polányi „viselkedési elvként” négy különböző, az anyagi javak előállítását, megszerzését eredményező „mozzanatot”, összetevőt különít el: az önellátó háztartást és a különféle – egymást messze nem kizáró, sőt mindig egymás mellett létező – intézményesült „csereszisztémaként” értelmezhető szokásrendet: a piacot, a redisztribúciót és a reciprocitást. Hogy ezek a magatartásformák egyszerre és egymás mellett léteznek, azt Polányi elég nyeglén és nagystílusúen rendezi el: az emberek között van viszonzosság, kölcsönös segítség is (reciprocitás), olykor közösbe raknak és osztozkodnak (redisztribúció), máskor haszonszerzésre törekedve adnak-vesznek, árucseré van közöttük (piac).¹⁷ Ám többnyire ezek még keverednek is egymással, még az egyszeri gazdasági események sem egyneműek. Egy családi vacsora az egyszerre háztartási önellátás (valakinek meg kell főznie azt, de olykor a húsleveshez a petrezselyem is a kertben nő), reciprocitás (a vacsorameghívásokat viszonzozni szokás), piac (a nyersanyagok egy részét bizonyosan meg kell venni) és redisztribúció (a nyersanyagok után fogyasztási adót kell fizetni, de ha a nagymama főzte a vacsorát, akkor ő a nyugdíjából vásárolt be) is.¹⁸

Ám Polányi alapvetően egy önmagát institucionalistának tartó gondolkodó, aki nem kizárólag egyéni magatartásformák, hanem hagyományokban, szokásokban, jogokban intézményesült társadalmi konvenciók és mechanizmusok iránt érdeklődik. Amikor viszonzosságokról, osztozkodásokról vagy árucserékről beszél, akkor ezek nem egyénenként, pszichológiai ösztönökből vagy pillanatnyi érdekekből levezethető, és messze nem kizárólagosan gazdasági motívumokból táplálkozó magatartások, hanem a gazdaságiakon túl, társadalmi konvenciókban, ebben a „szokásrendi” értelemben intézményekbe rögzült eljárások. Maguk a gazdasági magatartások is intézményesültek, és ezen gazdasági intézmények értelmezésében kulcsfogalom a „beágyazódottság” fogalma. Ugyanis a társadalmilag kódolt magatartásformákat bejáratott és kiszámíthatóan szokássá tevő különnemű gazdasági szokások-intézmények, bár olykor igyekeznek logikai sémáikat, hatalmi logikáikat leegyszerűsíteni, sematizálni, de általában maguk sem egyneműek, és nem tiszta motívumokra épülnek. Polányi szerint az egyneműség idegen lenne az emberi és társadalmi természettől, a társadalmak soknemű és összetett működésétől. A családi vacsora értelmezéséhez nem elég annyit megértenünk, hogy az anyagi javak milyen gazdálkodási formák és milyen cseremechanizmusok során keverednek az asztalra. Durkheim és tanítványai, különösen Marcel Mauss óta tudjuk, hogy a családi vacsora nem csupán étkezés, nem a tápanyagok bevitele és a „természet elsajátítása” csupán, hanem egy „társadalmi esemény”. A család egységét és tartását szimbolizáló kollektív rituálé. A családtagok „rangját” és a

¹⁷ Polányi: 1976: „A gazdaság mint intézményesített folyamat” fejezet, Reciprocitás, redisztribúció, árucseré alfejezet, 240–251. Eredetileg: Polányi et al. (1957).

¹⁸ Ha már vacsora, akkor vő. a 9. lábjegyzetben elmondottakkal: a világ konyháiban általában mindenféle fűszerekkel főznek-sütnek, akkor is, ha az arányokban és dominanciákban vannak eltérések.

családon belüli szerepeket az ülésrendben, a tálalás sorrendjében, a konyha és az étkező közötti logisztika munkamegosztásában és más gesztusokban kifejezésre juttató belső struktúramegerősítő eseménysor. A húslevesben, rántott csirkében, a fogások tartalmában nem csupán gasztronómiai produktivitás, hanem a családi és közösségi hagyományok ápolása, az identitások kifejezése is manifesztálódik. Sorolhatnám még sokáig (bár inkább ajánlanám a Durkheim-követők tanulmányozását), de talán ennyiben is világos: a vacsora nem tisztán haszonelvű piaci történet, még csak nem is a sokszínű szubsztantív gazdaságfogalom keretein belül összetett gazdasági esemény. A vacsora és annak minden gazdasági összetevője elválaszthatatlanul „be van ágyazódva” társadalmi kontextusokba: kultúrába, hagyományba, a családi szerepek és munkamegosztások funkcionálisan, rendszerszerűen és hierarchikus viszonyként is értelmezhető rendjébe, stb.

Polányi tárgyalásmódjában ez nemcsak a vacsorára igaz, számára minden esemény a társadalmi viszonyokba „beágyazódott”, minden gazdasági jelenség „feloldódik” a társadalmiban. Nem pusztán abban a szimbolista értelemben, hogy minden „gazdasági” egyben társadalmi jelentéseket hordozó szimbólum, jelentéstartalom is (ez már Durkheimnél is így van), hanem a gazdaság meghatározottságaiban, a gazdasági döntésekben és preferenciákban is elválaszthatatlan egymástól a gazdasági és a társadalmi meghatározottság. Amit az emberek a gazdaságban tesznek, azt nemcsak gazdasági motívumaik (pláne nemcsak piaci, haszonszerző motívumaik) alapján teszik, hanem azért is, mert ezt így tartják helyesnek, erkölcsösnek; mert ezt tartják a maguk és háztartásuk jólétéhez és megbecsültségéhez hozzájárulónak, mert ezt szeretik, és ez a hagyományokból adódó köteletség, mert ez minden szempontból így helyes. Vagy olykor, mert ez a társadalmi státuszokból, kötelekekből, akár jogokból eredően így kötelező, ennek így kell lennie.

Elkülönült, tisztán gazdasági intézményesülési folyamatként Polányi szerint soha és sehol nem működött gazdaság. Éppen ez a társadalom egyéb szféráitól elkülönült és tisztán gazdasági logikát megvalósító igyekezet az, ami a „formális” gazdasági szemlélet elleni kritikájának alapja: a beágyazódott szerkezetek léte minden ellenkező igyekezet ellenére is elkerülhetetlenül van, létezik. Az a realitás.

Polányi piackritikája ennyiben jelentősen eltér más piacellenes kritikáktól. Ő elfogadja azt, hogy az értékarányos cserék és a haszonszerzés gazdasági motívuma és cseréket mozgató szokásrendje, konvenciója természetes módon jelen van a legtöbb – különösen a modern – társadalomban, és ennyiben semmilyen piacellenesség nem jellemzi. Polányi igen nagy tisztelettel és egyetértéssel idézi – még amikor vitatkozik is velük – a piaci mechanizmusokat analitikusan elemző szerzőket (ilyen Adam Smith, vagy az osztrák iskola képviselői, von Mises és Carl Menger).

Ezzel szemben, már semlegesebb fogalomhasználataik és logikai következtetések dolgában is, kegyetlen és élesen elutasító a „piaci fundamentalizmusokat” társadalomfilozófiaként és politikai gazdaságtanként is hirdető nagymesterekkel szemben (pl. Townshend, Tocqueville, de leginkább: Malthus és Ricardo). Vehemensen kritizál min-

den olyan fikciót és eszményt, amelyik a soknemű és sokszínű embert és társadalmat egyneművé és egyszínűvé akarja tenni. És mivel az újkorban leginkább az önszabályozó piac, a pusztán a haszon és a szerzés motiválta ember és a piacok által uralt társadalom képe, eszménye, ideája volt az, ami leginkább egyneműsíteni és egyszínűsíteni igyekezett az embert, ezért és emiatt fordul kritikája a piac ellen. Nincsen különösebb baja azzal, ha a láthatatlan kéz, a keresletet és kínálatot az árakon keresztül önszabályozó piac (mint sajátos konvenció, szokásrend és intézményesült szabályrendszer) vezérli áruk cseréjét, ezt természetesnek tekinti. Azzal van társadalomtudósként baja, ha annak ellenére a láthatatlan kéznek akarnak tulajdonítani gazdasági, önszabályozó funkciókat, amikor ez nem így van; és szemléletmódjával ütközik az, amikor a láthatatlan kéz fikciója alá akarnak bekényszeríteni olyan emberi cselekedeteket és társadalmi konvenciókat, amelyek a legelemibb természetük szerint nem a piaci cserék kereteihez és normáihoz illeszkednek.

Polányi egyik drámája az, hogy ő a piacoknak a más gazdasági, és pláne társadalmi sokszínűségen erőszakosan uralkodni igyekvő törekvését tapasztalta meg, és így piac-kritikus dühe némiképp zárójelbe tette annak a lehetőségét, hogy elvileg más integrációs sémák – és a hozzájuk tartozó konvenciók, hiedelemvilágok, fikciók – is erőszakosan maguk alá gyűrhetik a soknemű gazdaság és a társadalom egyéb mechanizmusait is. Márpedig, épp az ő látásmódját követve, a kommunista és szocialista gazdaság és társadalom kritikus elemzői ugyanezt a logikát alkalmazták a redistribúció túlterpeszkedő és mindent maga alá gyűrő természetének elemzéseivel.¹⁹

Polányi másik drámája az, hogy a gondolkodásának két alapfogalma, a „szubsztantív gazdaság” és a „beágyazódottság” – az egyszerre egymást logikusan megerősítő, ámde bármelyik szabatos kifejtésében egymást nehezítő fogalom.²⁰ Nem tudnám egyetlen idézettel alátámasztani, de Polányi életművének vonalát meghúzva egyértelműen az a meglátásom, hogy ő valójában a „szubsztantív gazdaság” nagy elméletét, ha úgy tetszik, a „formális gazdaság” nagy diszciplinájával, a közgazdaságtannal konkuráló nagy gazdaságszociológiát-gazdaságantropológiát akarta megalkotni.²¹ Az emberről és a társadalomról alkotott képében az esz-

19 Nem akarnék, mert nem is tudnék részleteiben belemerülni, de azt hiszem, hogy a magyar gazdasági reformok története is a Polányi szellemével rokon soknemű, vegyes természetű gazdaság nézőpontjából kifejtett kritikákkal és piaci javaslatok felvetésével indult, és már a reformok idején túllépve, afféle rendszerváltó politikai programként vált a piac és a formális gazdaság normáját valló nézetrendszeré. Ami miatt nem tudnék, és nem mernék e folyamat elemzésébe belemenni (mondjuk Nagy Tamástól indulva Nyers Rezsőtől és Tardostól Bokrosig és Surányiig, netán az ifjú Kornaitól az idősig), az az, hogy a gondolatok fejlődéstörténete leírható egy polányista narratívában is (ahogyan a soknemű gazdaság víziója átmegegy a „kis-nagy átalakuláson”,) meg egy szimpla politikai-taktikai narratívában is (ahogyan az óvatoskodó, reformkommunista nézetrendszer átmegegy a rendszer nyílt tagadásába). Hasonló dilemmákkal kellene megküzdeni a szociológiai elméletek (Ferge, Szelényi, Kolosi) fejlődéstörténetének értékalapú elemzése kapcsán is. Nos, a két narratíva között nem mernék egyértelműen választani...

20 Nem véletlen, hogy Granovetter a beágyazódottság gondolatát felelevenítő cikkében is épp Polányi fogalmának túlzottan kiterjesztett és összetett természetére hivatkozva, gyakorlatias érvekkel támasztja alá leszűkítő fogalomhasználatát.

21 Bár egyetlen idézettel nem tudnám alátámasztani Polányi ambícióját, a „Trade and Markets” számos, főképp Talcott Parsons rendszerelméletét kritizáló szövegrésze ezt mégis alátámasztja. Parsons holisztikus „társadalmi rendszer” fogalmát Polányi is rokonnak tartja saját „beágyazódottság” fogalmával, ugyancsak rokonítható a funkcionista megközelítés is saját szemléletéhez, és számára is e nagy rendszerben, még tán annak alrendszerként is értelmezhető saját szubsztantív gazdaságfogalma. Ám Parsonsszal vitázva, aki a közgazdaságtan által leírt piacgazdaságot maradéktalanul elfogadja a „társadalmi rendszer gazdasági alrendszerének”, Polányi és munkatársai szövegszerűen is a „szubsztantív gazdaság” fogalmát igyekeznek tekinteni a társadalmi rendszer alrendszerének. A következetes rendszerelvű, biológiai analógiákat követő kifejtéshez azonban Polányi elmélete nem „elégé funkcionalista”, és alternatív nagyelméleti analógiát sem tud felvonultatni.

közök és források szűkösségének általános érzékelésére, és a szűkös lehetőségek és a korlátlan igények összehangolásában a korlátok nélküli, kizárólag a hasznok optimalizálására törekvő racionális választásban kimerülő gazdasági magatartás feltételezése nemhogy tévedésnek, de alapvetően ember- és társadalomellenes, önsorsrontó gondolatnak tűnt számára. „A 'gazdasági' kifejezés két alapjelentésében, a szubsztantív és formális jelentésben nincs semmi közös. Az utóbbi a logikából ered, az előbbi a tényekből” (Polányi 1976: 229). Polányit a tények, a szubsztantív gazdaság felfedezése és megismerése izgatta, a tényeket rendszerező nagy elmélet megalkotására törekedett: „Tanulmányozni a gazdaság változó helyét a társadalomban anynyi, mint tanulmányozni azt a gazdasági folyamatot, ahogyan a gazdasági folyamatot különböző korokban és különböző helyeken intézményesítették” (Polányi 1976: 240). Amiben éppen a „beágyazódottság” felismerése akadályozta meg: „Az emberi gazdaság tehát – gazdasági és gazdaságon kívüli – intézményekbe ágyazódik és szövődik bele. A gazdaságon kívüli intézmények bevonása létfontosságú. Mert a vallás vagy a kormányzat éppoly fontosak lehetnek a gazdaság struktúrája és működése szempontjából, mint a monetáris intézmények, vagy maguknak a munka terheit megkönnyítő gépeknek és szerszámoknak a jelenléte” (uo.).

A „formális” gazdaság szemlélettel szembeni kritikáját abban is összefoglalhatjuk, hogy ott a gazdaság intézményesült folyamataiban a kizárólagosan elismert, legitim emberi motívum az éhség és a szerzés vágya, ezen ösztönök kielégítésének kizárólagos eszköze a piaci, így munkaerő-piaci kontraktus, a szerződéses (munkaerő-) piaci csere és annak sikerességére törekvés. Ami, Polányi szerint, természetellenes: az ember természete szerint nem egyénként megkötött jó üzletre, kontraktusra, hanem sokszínű és soknemű módon jó társadalmi helyzetre, azon belül jó státuszra, biztonságra, megbecsültségre, mások elismerésére és tiszteletére vágyó lény. „Az ember nem úgy cselekszik, hogy az anyagi javak birtoklásával kapcsolatos egyéni érdekeit óvja; úgy cselekszik, hogy társadalmi helyzetét, jogait, társadalmi javait óvja meg. Az anyagi javakat csak annyira becsüli, amennyire ezt a célt szolgálják” (Polányi 1976: 54).

Vagyis a gazdaság tanulmányozása a gazdasági folyamatok és intézmények tanulmányozását jelentené, amit viszont nem lehet analitikusan elhatárolni attól a társadalomtól, ha úgy tetszik, attól a világtól, amelybe e folyamatok és intézmények beágyazódnak. Elkülönlült tudományterületként, vizsgálódási tárgyként és terepként csaknem lehetetlen a társadalom egészén belül lehatárolható szubsztantív gazdaságot tanulmányozni, annak nagy elméletét megalkotni. Mert minden gazdasági be van ágyazódva a társadalomba, a társadalmiba.

Emiatt a beágyazódott és szubsztantív gazdaság feltételezése nem is annyira gazdaságelméleti koncepciót alapoz meg, hanem nagyrészt szociológiai és antropológiai elméleti kereteket, gazdaság-szociológiai és még inkább gazdaságantropológiai kereteket. Akkor is, ha – erre visszatérek – az elmúlt évtizedekben e koncepciótól a gazdaság-szociológia jelentősen elkanyarodott.

A sikertelen nagy elmélet helyett: konzekvens és konzisztens kritikák és analízisek

Polányi főművének általában *A nagy átalakulás* című könyvét szokás tartani (Polányi 2004), amely megítélésnek van némi iróniája: az a politikai gazdaságtani kritika, amit Polányi e munkájában – tőle nem túl megszokott szenvedélyes kritikával – kifejti, némiképp idegen tőle, stílusában és mondandójában elüt a máskor – főképp a világháború után – írt, hűvösen elméleti elemzéseitől. Ennél több is elmondható: a II. világháború alatt írt könyv korának szóló dühös elkeseredettsége bár magyarázatot ad szomorú indulatosságára, de elragadtatása némiképp (későbbi) általános elméleti téziseinek ellentmondó mederbe tereli elemzéseit, és ez – értelmezésében – ugyancsak eltérítette a későbbi Polányi-értelmezéseket is. Nevezetesen, míg Polányi későbbi elméleti munkáiban állandóan azt hangsúlyozza, hogy az ember és a társadalom alaptermészetük szerint is összetettek és sokneműek, hogy ezen belül a gazdasági cselekvések egyéni motívumai és a gazdaság társadalmi szokásrendjei és intézményi keretei is összetettek és sokneműek – addig a korábbi, *A nagy átalakulás* kritikai alaptézise ennek az ellenkezője. Vagyis az, hogy az újkor, és különösen a XIX. század kapitalista fejlődése „egyneműsítette”, a piaci formális gondolkodás és a piaci intézmények maguk alá gyúrték, leigázták a sokneműséget. Ez a könyve azt állítja, hogy az első világháborúig tartó átalakulás igen konfliktusos, a társadalom önvédelmével harcolva, de befejezett és sikeres folyamat volt, ami – a II. világháború alatt befejezett könyv utószava szerint – az emberiség és a modernitás olyan összeomlásához vezetett, mint a bolsevizmus és a fasizmus.

Az ellentmondás feloldása nem könnyű feladat. Mondhatjuk azt – és a magam részéről hajlamos vagyok erre az értelmezésre –, hogy a piaci fundamentalizmus és a társadalmat maga alá gyűrő könyörtelen piaci imperializmus víziója pusztán az apokaliptikus megélt társadalomtudós érzelmi elragadtatásának túlzása. Ezt az értelmezést alátámasztja az, hogy mint azt megpróbálom érzékeltetni, a nagy átalakulás messze nem ért véget az I. világháborúval, maga Polányi is folytatja az átalakulás történetét a II. világháború végéig, és számos követője *a nagy átalakulás* szellemében elemzi a II. világháború utáni történetet is. Sőt a válságot is azokból a konfliktusokból értelmezi, amelyekhez *A nagy átalakulás* is szolgáltat elméleti és elemzési fogódzókat, eszközöket. A dolgozat végén én ezen tovább is megyek, és azt fogom érzékeltetni, hogy a szociológiai szakirodalom és az empirikus tapasztalatok alapján a mai társadalom realitása is az, hogy az emberi cselekedetek, még a gazdasági cselekedetek motívumai is, és a társadalmi szintű gazdálkodás is alaptermészetük szerint ma is sokszínűek, összetettek, és hogy ennek az összetettségnek a megragadásához ma is használhatók Polányi elméleti kategóriái és elemzései.

Másfelől viszont tény, hogy Polányi a sokszínűség mellett érvelő „tisztán elméleti” kifejtéseiben is gyakran követi a formális, piaci szemlélettel való polemizálás útjait – és ennyiben a piacokkal szembeni olykor indulatos későbbi polemizálás némiképp magába foglalja *A nagy átalakulás* korábbi apokaliptikus vízióit is.

De, szemben sokakkal, akik számára ez a piacellenesség Polányi fő mondandója (és emiatt a modern kapitalizmus kritikai politikai gazdaságtanának forrásaként tekintenek rá), ez az én olvasatomban inkább érveléséhez-kifejtéséhez szolgáló intellektuális és hevületi vitaalap, és nem a lényeg. Polányi számára ugyanis a politika csupán egyetlen olyan terület, amelyet maga alá gyűrt a piaci fundamentalizmus a XIX. században, de ugyanezt tette a társadalommal, az emberrel, a vallással, a család intézményével és még ezernyi mással.

Amikor az alábbiakban Polányi politikai gazdaságtani gondolatait idézem fel, nem vagyok könnyű helyzetben értékalapú, ideologikus normatív mondandóinak rekonstruálásával és különösen azok értékelésével. Azt egészen bizonyosan állíthatom, hogy Polányi viszolyog a túlzó leegyszerűsítésektől, és bizonyosan távol áll tőle, hogy – szemben az általa kritizált, „rossznak” tartott, a piaci fikciók által uralt, egyneművé tett, nem beágyazott gazdasággal – mindazt, ami beágyazódott, „jónak” tartsa. Egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy miközben Dahomey beágyazódott rabszolga-kereskedelmét és a társadalmi-kulturális különbségek között is – tehát nemcsak anyagi javakat – közvetítő kereskedelmi kapuk „beágyazódottságát” elemzi, aközben ő bármiben is „jónak” tartaná az amúgy beágyazódott rabszolgaságot és emberek kereskedelmét (Polányi 1972). Polányi számára a szubsztantív és beágyazódott gazdaság nem jó vagy rossz – szerinte az van. És a másfajta gazdaság szemlélet, a társadalomból kiszakított gazdaság gondolata vagy intézményes gyakorlata azért nem jó, mert az természetellenes, az egy fikcióról szól.

Bonyolultabb kérdés annak megítélése, hogy a piaci gazdaság szemlélet – akár csak szemléletként, fikcióként is – uralkodóvá válása mennyire jó vagy rossz, hogy mennyire meggyőző Polányi piackritikája. Polányi normatív ellenpólusaként érdemes talán Albert Hirschmannak a kapitalizmus iránt pozitív irányban elfogult, az érdekeknek a szenvedélyek feletti győzelmét hirdető fejtegetéseire hivatkozni (Hirschman 1998). Hirschman a piaci intézmények uralkodóvá válásában alapvetően azt a „jó” folyamatot látja, hogy az a fejedelmek szeszélyes szenvedélyeinek kitett társadalmak és gazdaságok számára a kiszámíthatóságot, a gazdasági szereplők nagyobb szabadságát és a fejedelmi szeszélyeket korlátozó, az állami-politikai hatalmakat kiegyensúlyozó befolyását hozta el. Hogy az érdekekre berendezkedett rendszer tartósabb, kiegyensúlyozottabb és fejlődőbb állapotokat jelent, mint a fejedelmi hatalmi és becsvágyak, valamint a hódítás vágyától hajtott berendezkedések. És nem mondanám, hogy Polányi és Hirschman látens vitájában²² egyértelműen egyik vagy másik fél mellé tudnék állni, mindkettőnek nagyon súlyosak és megfontolandóak normatív, ideologikus üzenetei.

Van azonban közös pont a normatív értéktartalmaikban egymásnak gyökerelesen ellentmondó szerzők között. Nevezetesen az, hogy ahogyan Polányi nem tud

22 Az eléggé furcsán közgazdász (tán egyetlen matematikai képletet sem olvashatunk munkáiban...) Hirschman sem hivatkozik – a közgazdasági világban nem túl népszerű – Polányira, a vita nem valós, legfeljebb utólag állapíthatjuk meg azt, hogy egymás normáinak igencsak ellentmondanak.

érvényes társadalmi-gazdasági elemzésként elfogadni egy túlzón leegyszerűsítő, csupán egy fikció érvényesülésére alapozó magyarázatot, úgy Hirschman számára is a realitás az, hogy a szenvedélyek (ösztönök – Spinoza; az anyagi érdekekkel szembeállított moralitások – Pascal; az interiorizált civilizációs gátlások – N. Élias és F. Braudel, stb., hogy más szerzők érdekeket korlátozó emberi és társadalmi gondolataira is utaljak) kiiktathatók lennének. Hirschman szeretné ünnepelni az érdekek győzelmét a szenvedélyek felett – de többször, némi lemondással maga is konstatálja, hogy a csapongó és önkényes fejedelmi szenvedélyeket leginkább más emberi és társadalmi gyökerekből táplálkozó szenvedélyek tudhatják csak korlátozni.

Az alábbiakban minden értékrendbeli hezitálásom ellenére Polányi kritikai álláspontját fogom elfogadni – alapvetően azért, mert ez a kritikai hozzáállás remek analízisekhez, így válságokhoz vezető fejlemények megragadásához vezetne el.

Kritikai indíttatású analízisek

Megeshet, hogy filológiailag kritizálható a hozzáállásom, de a főképp *A nagy átalakulás*-ban kifejtett gondolatokat az alábbiakban a könyv erősen kritikus politikai gazdaságtani kontextusától némiképp függetleníteni fogom, és azt igyekszem bemutatni, hogy az indulatos piac- és kapitalizmuskritikákban fogant gondolatoknak a kritikai éltől függetlenül is igen értékes analitikus tartalmi, elemző leírásai vannak, amelyek a politikai kritikáktól függetlenül is szociológiai továbbgondolásra érdemesek.

Az analízisek egy része kimondottan fogalmi tisztázásokat jelent, amely tisztázások történeti, szociológiai és antropológiai érvelésekkel „szabadítanak fel” fogalmakat a piaci kontextusok „elnyomása” alól, és helyezik át e fogalmakat szubsztantív és beágyazódott értelmezési keretekbe. Ilyen fogalmak nála a pénz, a kereskedelem, a piac, a csere vagy a fizetség. Nem fogom felidézni e „felszabadító”, a maga korában új kontextusba helyező, ám máig friss és megvilágosító erejű értelmezéseket és kifejtéseket, pusztán illusztratív szándékkal villantom fel a fizetségről szóló megállapításait. A fizetség, a fizetés (amúgy mind a mai napig) a leggyakrabban abban a piaci értelmezésben használt fogalom, amely szerint a fizetés a „piaci” „értékarányos” csere során a pénzben kiegyenlített egyenértéknek a „vevő” által ellentétként, a csere pillanatában azonnal történő átadása a másik cserepartnernek, az „eladónak”.

Polányi igen komoly történeti apparátusokat felvonultatva igazolja, hogy a pénzben történő fizetés sem, más fizetség meg különösen nem a cserehez, hanem a kötelelemhez kötődik: az emberek pénzzel, terménnyel, kinccsel akkor fizetnek, ha jogi, intézményi és szokásrendi normákból fakadó kötelmeik erre kényszerítik, vagy csupán késztetik őket. E kényszerek egyik speciális válfaja csupán az, amikor a fizetés kötelessége a szerződéses vállalásból adódó kötelelem, mondjuk a piaci csere során. És amikor az ember ezt olvassa, a homlokára csap, hogy „úristen, ez mindmáig így van”, még ha mi magunk is inkább a piaci kontextusában definiálnánk a fizetés fogalmát. Pedig mi magunk is fizetünk adókat (amire a jog kényszerít bennünket), fizetünk

zsebpénzt a gyerekeinknek (amire családi és gyereknevelési elveink készítetnek), és olykor fizetünk tagdíjakat (amire a közösségen, társaságon keresztül érvényesíthető érdekeink vezetnek), pénzbüntetést (ha átlépjük a sebességkorlátozást), no még még ritkábban adományokat is (amire altruizmusaink vagy más morális késztetéseink köteleznek). És már ajándékozási köteleiket nem is soroljuk fizetésnek, pedig olykor igen kellemes, máskor még jobban feszengető és kényelmetlen fizetési kötelekkel járnak ajándékozási köteleseink. A fizetés számunkra is tényszerűen és evidensen „köteleknek pénz (ma már ritkán: természetbeni javak) által történő teljesítése”, és nem „piaci csereaktus technikája”, ahogyan definiálnánk a kifejezés értelmét. Nos, Polányi ugyanezt az analízist viszi végig számos, köztük a fentebb jelzett fogalmak értelmezésével, áthelyezve és beleillesztve a fogalmakat az ő szubsztantív és a társadalmi életbe beágyazódott gazdaság szemléletébe.

Polányi ezen átértelmezett fogalmai kulcsmotívumai a kimondottan gazdaságtörténeti munkáinak (köztük a magyarul legismertebb, a Dahomey rabszolga-kereskedelméről vagy az antik piacokról szóló [Polányi 1984] könyveinek). Nem nagy tévedés azt mondanunk, hogy elemzései ezekben az esetekben részben alátámasztják és igazolják átértelmezett (elemzéseiben inkább az eredeti értelemben visszahelyezett) fogalomértelmezéseit, másrészt viszont épp az átértelmezett fogalmak teremtenek olyan kereteket, amelyekben nem csupán „átírhatók” a szokásos történeti elbeszélések, hanem ezek az átírt narratívák autentikusabbak és pontosabban illeszkednek a történeti bizonyítékokhoz, mint a korábbi fogalmakkal, pláne a piaci fogalmak történeti visszavetítésével elmesélt tudományos történetek.²³ (Ezzel mintegy precedenseket teremtve ahhoz, hogy lennének más, hasonló szubsztantív és beágyazódott fogalmi keretekbe átírható és átértelmezhető történeti és gazdasági-társadalmi helyzetek is – amint ezt főképpen a gazdaságantropológia területén alkotó, az egzotikumokban is univerzálisan emberit, társadalmi és gazdaságit kutató Polányi-tanítványok és követők elég gazdagon alá is támasztották.)

Másik típusú analízise – a fogalmak szokásos szótári jelentéstartalmát megtartva – a fogalmaknak piaci gazdasági elméletben elfoglalt funkcióit értelmezi át (helyezi vissza eredeti értelmükbe). Ezek az analízisek természetesen hosszabbak, részletesebbek annál, mint amit szótári vagy enciklopédikus szöszedatként meg lehetne adni – és így az értelmezések sokszor elválaszthatatlanok azoktól a történeti és társadalmi elemzésektől, amelyekben a vizsgált fogalmak értelmet nyernek.

A „másképpen átértelmezett fogalmak” analízisének gyűjtőkategóriája a „fikatív áruk” gyűjtőfogalma. A nem valódi, nem igazi áruk a piaci fundamentalizmusok, a „formális gazdaság” gondolatvilágában más, valódi árukhoz hasonló áruként viselkednek, noha természetük szerint még a piaci logika szerint sem „éppolyan” áruk.

23 Érdemes jelezni, hogy Polányi gazdaságtörténeti munkái és elemzései során is fűti sajátos piackritikája. Annyiban legalábbis, hogy rendre olyan premodern történeti helyzeteket elemez, ahol a piaci cseréknek és a piac intézményeinek a szubsztantív gazdaságba beágyazódott, beleszervült, beleintegrálódott funkciói vannak, ahol az értékáryos és azonnali cseréket intézményesítő piacoknak nincsenek kizárólagosságokra való hajlamaik és törekvéseik. (Azaz: nem nagyon ismertek olyan Polányi-elemzések, ahol más gazdasági mozzanatoknak lennének kizárólagosságra való „igyekezetei” – pedig ilyenekre is akadna történelmi példa.)

Nem eladásra termelték őket, akármekkora keresleti konjunktúrák mellett sem növelhető korlátlanul a kínálatuk, ezek alapján bizonyosan nem lehet rájuk érvényes a „láthatatlan kéz”, az árak közvetítésén keresztül a kínálat és kereslet közötti egyensúlyokat megteremtő önszabályozó piaci mechanizmus – ám ennek ellenére van piacuk, adhatók és vehetők, és van piaci árak. Azaz, ha adják és veszik ezeket, ha a piacra termelt javakhoz hasonlóan piaci ár rendelhető hozzájuk, akkor az adásvétel és az ár szabályait bizonyosan nem maga az önszabályozó piac, a „láthatatlan kéz” alakította és alakítja ki. Hanem valami más: a jog, a politika, a társadalom, az erkölcsök, és egyéb külső forrásokból származnak azok a konvenciók, amelyek lehetővé teszik, hogy a fiktív árak is a piaci mechanizmusokhoz hasonló vagy azokkal azonos módon legyenek adásvétel tárgyai, és hasonló, vagy azonos módon, sajátos kínálatuk és a keresletek interakciói nyomán alakuljanak az áraik.

Polányi több művében visszatérően három ilyen fiktív árut nevez meg: a földet (manapság valószínű, hogy szét kellene választanunk „ingatlanra”, „útra és az infrastruktúra területeire”, „termőföldre” és egyéb „nem piaci módon korlátos természeti javakra”, mint bányára, tiszta vízre és levegőre stb.), a munkaerőt és a pénzt (amely esetében a pénz adásvételi árának a kamatot szokás tekinteni).²⁴ Polányi piackritikája analitikus kifejtésben lényegében erre fókuszál: a nem valódi, fiktív árak piac alá történő bekényszerítése minden tekintetben (tehát még a „láthatatlan kézzel” szimbolizált piaci logika tekintetében is) természetellenes és erőszakosan „imperialista”.

Annyiban legalábbis, hogy az embert, a társadalmat, a természetet és a közöttük fennálló kapcsolatokat primitíven leegyszerűsítette és „egyneműsítette”, megfosztva soknemű, színes és az emberi nem számára természetes karaktereitől.²⁵

Talán még pontosabb úgy fogalmaznunk, hogy Polányi számos helyen rámutat arra, hogy bár még az érdekvezérelt szabadpiacok működése is feltételezi számos kulturális norma, magatartási konvenció és szokás, nem beszélve piacszabályozó jog és kormányzati intézkedés meglétét és érvényesülését – ám ezeket a nélkülözhetetlen kellékeket is a piaci fundamentalizmusok kiiktatható és kiiktatandó externáliáinak, tehernek, a piaci mechanizmusokat fölöslegesen gátló és akadályozó tényezőknek szokták értékelni. Ennek megfelelően a piaci imperializmus a világ egyneműsítésének igyekezete, a politikai érdekharcokban intézményesülő, a világot ebbe az irányba mozgó, ámde önmagát is folyamatosan károsító folyamat. (Tanulmányos jeleznünk, hogy Polányi ilyen, a világot az anyagi érdekek által egyneműsítő törekvések elleni kritikáiban „egy kalapba” kerülnek a szabadpiacok liberális hívei és

24 A modern gazdaságszociológiai elméletek ennél tágasabban jeleznek hasonló karakterű fiktív árakat, és a fiktív árak piaci integrációjához hasonló helyzeteket. Mondjuk, a műtárgyak és régiségek piacait is legalább annyira meghatározzák uralkodó esztétikai nézetek, ízlések és divatok, azaz társadalmi konvenciók – mint a kereslet és kínálat önszabályozó mechanizmusai. De az egyes példákon túl is, általános megfigyelés pl. az, hogy új termékek és szolgáltatások megjelenésekor az árakat és a piacra lépési szabályokat akkor is jogszabályok, konvenciók, divatok formálják, ha azok később a láthatatlan kéz „hatálya” alá tartozó valódi árakká válnak. A társadalmi és politikai konvenciók befolyását, a későbbi piacok eltérő karakterű önszabályozó működésre gyakorolt hatását elemzi a hitelkártyák különböző országokban kialakult sajátos piacait elemezve Rona-Tas, A. – Guseva (2014)

25 Itt valóban van hasonlóság Marx elidegenülés-elmélete és Polányi piac-kritikája között.

a marxisták is: mindkettő az anyagi érdekek által mozgatottnak akarja leegyszerűsíteni a világot, legfeljebb abban térnek el egymástól, hogy más társadalmi csoportok és osztályok érdekeinek megfelelő politikai konklúziókra jutnak mindebből).²⁶

Lényegében ezt a piacgazdaság felemelkedését és bukását jelentő folyamatot,²⁷ illetve a társadalom „legyűrését” és egyneműsítését és ez ellenében a társadalom változó sikerű önvédelmi reakcióit (és ezek nemzetközi környezetét és hatásait) elemzi *A nagy átalakulás*, és ezeknek az elemzéseknek központi vonulata a fiktív áruknak a piaci keretekbe történő „beleerőszakolása”.

Ha úgy tetszik, mindez ismét a Polányi-életmű utóéletének a drámája. Ha igazam volt abban, hogy Polányi a szubsztantív és beágyazódott gazdaság „nagy elméletét” szerette volna megalkotni, akkor a főműve bizonyosan nem ez, hanem valami olyasmi, ami a teljességében soha ki nem fejtett „nagy elmélet” előmunkálatainak darabkáiból – a konkurens elméletek pontos és éles kritikájáig jutott csupán el. Nem kérdéses, hogy Polányi kritikája súlyos, éles és alapos abban, ahogyan rámutat az emberi és társadalmi sajátosságok természetes sokneműségét kiirtani igyekvő fundamentalizmusokra, arra, hogy ez a piaci fundamentalizmus a társadalmi önvédelmi reakciókat legyűrve önmagát – „önszabályozó” módon – is romokba dönti. (Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Polányi munkássága kezdete óta elkötelezett szabadelvű demokrata értékvilágot képviselt, főművét, *A nagy átalakulást* – bár a könyv az I. világháborút megelőző száz év történetét elemzi – a II. világháború alatt fejezte be. Azon kétségek között, hogy a „piaci szabadságok” korának a szabadságok teljes kiirtásával vajon a fasizmus vagy a bolsevizmus vet véget végérvényesen a nagy átalakulásnak. Ezzel az önmagát felszámoló liberális piackritika eléggé evidensen és mindenki számára beláthatóan bizonyított következtetésekre jutott.)²⁸

Minden pragmatikus megfontolás ellenére fenntartanám további okoskodásom irányának azt, hogy Polányi kölcsönbe vett szemüvegén nemcsak a nagy műben manifesztálódott, a politikai gazdaságtan diszciplináris világához legközelebb eső tudományos tartalmakat (piackritikát), hanem az általánosabb gazdaság- és társadalomszemléletével meglátható jelenségeket és összefüggéseket is meg kell próbálni meglátni.

Válságértelmezések és piackritikák mint a fiktív áruk „hibás beillesztése” a valódi áruk közé...

Amint azt az új közgazdaságtan jellemzőinek felszínes, önkényesen kiragadott vázolója során érzékeltettem, az igen különböző új irányzatok közös sajátossága, hogy a XX. század végének és az eddigi XXI. századnak gazdasági prosperálását és válságát meghatározó körülmények között az emberi és társadalmi tényezőket – különböző empirikus adatokkal alátámasztva - újrafelfedezték és némiképp újraértékel-

26 Részletesen kifejtve lásd: Polányi (2004) 13. fejezete: A liberális krédó születése (folytatás): osztályérdek és társadalmi változás.

27 *A nagy átalakulás* II. fejezete.

28 Lásd *A nagy átalakulás* utolsó fejezetét: 21. Szabadság egy összetett társadalomban, 311. oldal.

ték. Messze nem Polányi szemléletét követték, pláne nem hivatkoztak munkáira, nem a társadalomba szükségszerűen beágyazott gazdasági intézményeknek a beilleszkedésében keresték a fejlődés és válságok okait, és nem a társadalom önvédelmi harcainak eredménytelenségét látták bele a gazdaság kudarcaiba. Magát a piaci gazdaságot kezdték el úgy látni és elemezni, hogy annak piaci eredményességéhez és kudarcaihoz figyelembe kell venni emberi és társadalmi szempontokat is, amelyek elhanyagolása magukon a piacokon belül eredményez válságokba sodró torzulásokat. Azt is jeleztem korábban, hogy ezek az elemzések (ez idáig) nem törekedtek a piacok és a társadalom közötti elméleti összefüggések feltárására és elemzésére, egyszerűen csak empirikus adatként vettek számításba olyan emberi és társadalmi indikátorokat, amelyek erős összefüggést mutattak piaci-gazdasági jelenségekkel.

Azt, hogy a nagy átalakulás az I. világháború után is folytatódott, hogy Polányi nem bizonyult jó jósnak, amikor a nagy átalakulást lezártnak és befejezettnek írta le, Polányi követői elég részletesen dokumentálták.²⁹ Ezek a politikai gazdaságtani munkák Polányi fogalmi és elméleti kereteit alkalmazzák részben az I. világháború utáni, részben a II. világháború utáni, a jóléti államok virágzásának és válságainak elemzésére. Központi apparátusaik és levezetései nem meglepő módon a fiktív áruk piaci áruvá történő transzformálásának hatalmi mozgatóit tárják fel. Ebbe a keretbe meglepően jól illeszthetők a keynesi makrogazdasági és fiskális politikai programok éppúgy, ahogyan a makro-gazdaságpolitikában a fiskális politikát monetáris politikákkal leváltó Milton Friedmann-i politikai és gazdasági fordulat.³⁰

A pénz és a munka keynesi nagy elmélete (két fiktív áru összekapcsolása...) mellett talán még ennél is izgalmasabb elemzésekre ad módot a munkaerőpiacoknak az elemzése, amely Polányi Speenhamland és az angol szegénnytörvények történetét elemző szempontjait lényegében következetes analógiaként alkalmazza a munkaerőpiacok szabályozásának és a munkán kívüli lét biztonságainak, jóléti rendszereinek, változásainak jellemzésére.³¹

A polányista politikai gazdaságtani munkák egyértelműen *A nagy átalakulás* piackritikai hagyományait folytatják, és az ezzel rokon piackritikai attitűd igen meghatározó volt az új közgazdaságtan tudományos és közéleti percepciójában is. Ezzel egyidejűleg az is igaz, hogy – bár a szerzők ezt nem teszik meg – a kritikák ha elméletileg tán nem is, de fogalmilag mindenképpen rendszerezhető a fiktív áruk fogalmi köré.

Ahogyan a XX. század gazdasági és társadalmi folyamatának elemzéséhez adaptálhatók Polányi fogalmai és elemzései, úgy ezt meg lehet tenni a XXI. század gaz-

29 A legátfogóbb polányista elemzést lásd: Block és Somers (2014).

30 Hayek és Keynes párhuzamos életrajzán felül kiváló elemzést ad erről Wappshot (2014).

31 Lásd: Polányi (2004) 7. fejezet: Speenhamland, 1795, 111–121. oldal, illetve a már idézett Block–Somers-mű (2014) két fejezete, a könyv terjedelmének közel fele ezt az analógiát tárgyalja: 5. In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law (114–149), és 6. From Poverty to Perversity: Ideational Embeddedness and Market Fundamentalism over Two Centuries of Welfare Debate (150–192). Block és Somers nem csupán a tartalmi analógiákat mutatják be, hanem filológiai akkurátussággal olykor a konkrét politikai szövegek és érvek visszatérését is dokumentálják – pro és kontra egyaránt.

dasági válságára és a válságjelenségeket feltárni igyekvő új közgazdaságtan eredményeire is.

Az elmúlt évek leghevesebb vitáit Pikettynek a munkát (fiktív áru) és a munka hatékonyságát illetve a tőkét (vagyont?) szembeállító könyve váltotta ki, kevésbé az adatok bizonyos részhalmozainak és azok tényyszerűségének vitatásával,³² mint inkább általánosságban, az adatok értelmezését kétesen lehetővé tevő fogalmi gyengeségekre rámutatva, ebből következően gyakran politikai következtetéseknek fogalmi és logikai alapjait megkérdőjelezve. Piketty esetében a legsúlyosabb fogalmi problémák a Marx főművére kissé bombasztikusan is, már a címben utaló „tőke” és az elemzéseiben gyakrabban előbukkanó „vagyon” nem következetes alkalmazása és megkülönböztetése, összetevőiben is (pl. ingatlan- vagy szellemi tőke és vagyon). Ennek következtében összességében is kritika tárgyává vált a munka- és a vagyoni (tőke?) jövedelmek elválasztásának és megkülönböztetésének módja. Ugyancsak számos kritika érte Piketty némiképp naiv (sokak szerint populista) politikai következtetéseit is arról, hogy milyen politikai intézkedésekkel lehet enyhíteni az általa feltárt vagyoni egyenlőtlenségeket.³³

Bár a szakmai és közéleti nyilvánosságban gyengébb hangerővel, de lényegében hasonló fogadatra találtak eddig az új közgazdaságtan más eredményei is: az empirikus adatok és elemzések elgondolkodtató és a korábbi gondolkodási sémákat, paradigmákat megkérdőjelező erejét szinte mindenki, még a legkritikusabb recenziók is elismerték – ugyanakkor az elemzések elméleti megalapozatlanságát még a műveket elismerően fogadó recenziók is gyakorta felhánytorgatták. Az elméleti gyengeségeket némiképp ellensúlyozták azok a politikai kritikák, amelyek a válság okait alapvetően abban vélték megtalálni, hogy a gazdasági döntéseket nem a piac vastörvényei, hanem emberek hozzák; hogy a piaci, különösen a pénzpiaci szereplők vakmerő és káros magatartását sem a piaci önszabályozó mechanizmusok fékjei, sem a politika és a jog szabályozásai nem voltak képesek kordában tartani. Az új közgazdaságtan szerzői – gyakrabban kimondatlanul, mint kimondva, de – illúzióknak vélik a piacok, különösen az önszabályozó piacok korrekciókra, biztonságokra törekvő képességét, és evidenciának tekintik azt, hogy a piaci szereplők maximális haszonra törekvő „racionális” magatartása nemcsak hogy veszélyes a társadalomra, de megfelelő politikai és jogi korlátok nélkül magukat a piacokat is romba dönti. Lényegében ez – *A nagy átalakulás szellemét felidéző* – sémája a válságot előidéző

32 Piketty egy kritikusa azt is kimutatta, hogy a vagyoni egyenlőtlenségek elszabadulásában egy másik fiktív áru, az ingatlanok tulajdonlása teremti a vagyoni egyenlőtlenségek döntő hányadát. A számításokat lásd: Rognlie (2014), különösen a melléklet grafikonjait, illetve a tudományos publikáció legfőbb állítását egyetlen grafikonban összegző „népszerű” ismertetést: A 26-year-old MIT graduate is turning heads over his theory that income inequality is actually about housing (in 1 graph), <https://medium.com/the-ferenstein-wire/a-26-year-old-mit-graduate-is-turning-heads-over-his-theory-that-income-inequality-is-actually-2a3b423e0c>.

33 Bár Pikettyhez és eredményeihez való lojalitását hangsúlyozza, és okfejtéseit Piketty továbbgondolásának állítja be, de kritikaként is értelmezhető a jövedelmi egyenlőtlenségek és az újraelosztási kérdések egyik legnagyobb szaktekintélyének számító Anthony Atkinson könyve is: Atkinson (2015). Atkinson javaslatai Pikettyéihez képest visszafogottabbak, racionálisabbak, szakszerűbbek, és a fiskális politikáknál szélesebb spektrumban keresnek megoldásokat.

történetekről szóló, empirikus adatokkal gazdagon alátámasztott és ennyiben bizonyított tudományos narratíváknak.

A válságot elmesélő narratívákban tartalmilag és történetileg is a pénz- és hitelpiacok állnak a fókuszban. Azaz némiképp annak a csalódott fel- és beismerése, hogy a pénzpiacok nem úgy és nem azért működnek, mint amire elvileg valók lennének: nem segítették kellően a pénz időben történő és a reálgazdaság szektorai közötti mozgását, nem jól terítették a befektetési kockázatokat, és nem finanszírozták megfelelően az értéktermelő („reál”) gazdasági tevékenységeket. A válság pénzügyi előzményeiként fel szokás sorolni a banki és pénzügyi szabályozásoknak az új évezredben felgyorsult fellazulását. E fellazulás részben szervezeti, mint pl. a korábbi pénzügyi-banki funkciók (betétgyűjtés, kereskedelmi hitelezés, befektetés) szervezeti szétválasztására vonatkozó szabályok megszüntetése; részben az egyes pénzügyi termékekre (elsősorban a derivatívákra és opciós termékekre) vonatkozó szabályozatlanság; részben az adópolitikák révén a hitelfelvetelek megkönnyítése, és a megtakarítások, különösen a részvénytőzsdéken való befektetések „büntetése” (equity finance), stb.³⁴

Talán még ezeknél is súlyosabb az a következmény, hogy a piacon forgó pénzmennyiség szabályozása kicsúszott a nemzeti bankok – ezáltal a politika és a jog intézményeinek – kezéből, a pénzmennyiséget a kereskedelmi banki „multiplikátorok” lényegesen jobban növelték, mint a nemzeti bankok által kontrollált infláció. (Értsd: a pénz mint fiktív áru a piaci intézmények csaknem korlátolatlan befolyása alá került.)

Talán még ezen is túllépnek azok a kritikák, amelyek azt állítják, hogy a közgazdaságtan már nem a létező gazdaság empirikus adatainak megfigyelésére épülő „kamera”, hanem a piacokat a pénzpiacok szereplőinek saját érdekei szerint vezérlő „motor”, különösen olyan nehezen átlátható pénzügyi termékek esetében, mint a derivatívák vagy az opciós ügyletek.³⁵ A valóságtól elrugaszkodott „buborékhatások” az ilyen és hasonló felvetésekben nem csupán tévedések elemzései, hanem gyakorta afféle „vaddiratok” is, amelyek szerint a válság nem csupán a döntések torzulásainak és tévedéseinek, hanem a piacok erőtlen és hatástalan önszabályozásának és az ennél erősebb önkényesen haszonleső, olykor a létező törvényeket sértő hatalmi visszaéléseknek is az eredménye.

Hogy ezek a társadalom- és piacellenes torzulások miért történhettek meg, erre az elemzők a választ részben a transzparenciák hiányában és a piaci információk

34 A pénzpiacok diszfunkcionális, káros működéséről szóló kritikák vázolásában nagyban építkeztek Anat Admatinak, a Princeton professzorának a világ legbefolyásosabb női vezetői összejövetelén 2015. május 5–6-án tartott konferencia nyitóelőadására. (A pénzügyi piacoknak a társadalmat kell szolgálniuk - <http://beta.ineteconomics.org/ideas-papers/blog/making-financial-regulations-work-for-society>). A konferencia díszvendégei és felszólalói voltak: Janet Yellen, a FED elnöke, Christine Lagarde, az IMF igazgatója és Elisabeth Warren szenátor.

35 Lényegében a pénzpiacok által való lefizetésével és korrumpálásával vádolja a modern pénzügyi modelleket kidolgozó közgazdaságtant (elsősorban Myron Scholes és Robert Merton derivatívákról szóló munkáit és az azokat követőket) MacKenzie (2008). MacKenzie könyve abban az értelemben is újat hozott, hogy empirikusan dokumentálta azt, hogy előbb volt meg az elmélet, mint az elmélet által elvileg leírt piaci termékek. Polányi gondolataival élve: előbb volt meg a fikció, mint a realitás.

aszimmetriájában vélik megtalálni: a pénzügyi szereplők bennfentes körén kívül sem a lakosság, sem a vállalatok, sem a politikusok nem érthették meg, hogy mi is történik, a pénzügyi szereplői már nyelvhasználatukban és adatközléseikben is olyannyira ködösítettek, hogy olykor még az auditorok sem voltak képesek rekonstruálni a folyamatokat. Magyarul azt mondhatnánk, hogy a pénzügyi piacok „mellébeszéltek” és a zavarosban halásztak – a társadalmi normák és jogszabályok kontrollja alól kiszabadulva leginkább saját hasznukat és gyarapodásukat szolgálva a zűrös ügyletekben. Hogy mindezt miért hagyták, sőt a lazításokkal miért bátorították a szabályozásokon őrködő politikusok és állami emberek, erre manapság eléggé számos kritikát szokás felvetni: mert érdekükben állt, mert a pénzügyi világ hasznáiból ők is részesedtek. Nem feltétlenül korrupció révén (bár úgy is...), hanem a legális pártfinanszírozás keretein belül is a pénzügyi piacok legnagyobb hasznot realizáló szereplői váltak a politikai üzem legjelentősebb szponzoráivá, mintegy honorálva a normák alóli kiszabadulásukat. A fiktív áru pénz piacának szereplői nemhogy hibásan, a tőkét nem jól mozgatták időben és a reálgazdasági szereplők között, hanem egyenesen „perverz” módon, pusztán a saját érdekeiket követve csatornázták be a gazdaság vérkeringésébe.

A leggazdagabbak által a pénzügyi piacokon realizált jövedelmek és vagyonok „elszabadulása”, nemzetgazdasági szinten is kiugró növekedése leértékelte a munkát, a munka termelékenységének javulása és a foglalkoztatottság bővülése révén realizált növekedést. Azaz jelentősen torzította a másik fiktív árunak, a munkaerőnek a piacgazdaságba történő sima és konszolidált beilleszkedését, amely illeszkedésben további paralizáló tényezővé lépett elő a jóléti rendszerek leépítése. Hogy ezt a paralizáló hatást megvilágítsuk, felidézzük, hogy korábban a kormányzati és jóléti szektorra mint a produktivitási és versenykihívásoktól védett – afféle a gazdaság piaci szegmenséből az adók révén kivont – jövedelmek „pénzköltő” szektorára volt szokás tekinteni. A XX. század utolsó időszakában azonban jelentős fordulat állt be a jóléti és kormányzati szektor gazdasági megítélésében: a globalizálódó versenyben az országok versenyképességét alapvető módon meghatározó tényezővé vált pl. az országok jogrendjének és közigazgatásának átláthatósága és kiszámíthatósága, a gazdasági adminisztráció költség- és időigényessége, vagy éppen az oktatás színvonala és expanziója. A jóléti és kormányzati megszorítások ebben az értelemben bizonyosan „rontották” a munkaerő mint áru illeszkedését a piaci szerkezetekbe, ám ezen keresztül a gazdaságok produktivitását és versenyképességét rontották, a jövedelmek csökkenését és a „közjó” erodálását is eredményezték.

A pénzügyi piacokon keletkező „spekulatív buborékok” növekedése szoros összefüggésben áll a harmadik fiktív áru, a föld, elsősorban az ingatlan piaci illeszkedésének torzulásaival. A hitelbuborékok felfúvódását nagyban erősítették az ingatlanok megvételére és építésére felvett jelzáloghitelek, a pénz közvetítése. Utólag eléggé egyértelmű, hogy az ingatlanok értéknövekedése, és különösen az értéknövekedés folyamatos fennmaradásába vetett hit maga is éppolyan buborék volt, amilyen a hi-

telkínálat korlátlanak tűnő bővülése. Nem kérdés, hogy az ingatlanok kínálatát és árát, de még a spekulatív célú keresletét is legalább annyira állami szabályozások (parcellázások, építési szabályok, infrastrukturális beruházások, várospolitikák stb.) és társadalmi konvenciók, divatok, azaz piacon kívüli tényezők határozzák meg, mint a piac spontán mozgásai. Ezek a politikai és társadalmi hatások folyamatosan emelték az ingatlanvagyon értékét, és ezzel folyamatosan gerjesztették a pénzpiacon némiképp megalapozatlanul bővülő hitelkínálat³⁶ iránti keresletet is. Az ingatlanok értéknövekedését még a vagyoni egyenlőtlenések növekedésére megrázó erővel rámutató munkák is vélelmezhetően alábecsülték, a vagyoni egyenlőtlenések tetemes és növekvő mértékben a tulajdonolt fiktív árak, az ingatlanvagyon egyenlőtlen megosztásából származnak.³⁷

Polányi szemüvegével olvasva az új közgazdaságtan tudományos és népszerű publikációit, a dolgok és a publikált empirikus adatok könnyen összefoglalhatóak és összerendezhetőek tünnek egy egységes fogalmi keretben: a fiktív áraknak jogszabályokon, társadalmi konvenciókon, politikai intézkedéseken keresztül történő valódi áruvá transzformálása rendre félrecsúszott, diszfunkcionálissá téve e fiktív árak hozzájárulását a piacok normál, kiegyensúlyozottan fejlődő működéséhez. Mivel a fiktív árak piaci terméké váló konvertálásában a jogszabályoknak és a politikának van döntő szerepük, miután a konverzió alapvető eszközei az állam kezében összpontosulnak, ezért egy hasonló elméleti keret jellege szerint a politikai gazdaságtan tudományágában íródhatna meg, sőt e lehetséges elmélet jelentős részét már meg is írta Block és Somers a már többször idézett nagyszerű könyvében.

Még egyszer, ez egy jó látószög, jó keret – de azt hiszem, mindez Polányi fogalmának kölcsönvételével leírt, de nem Polányi szemüvegén keresztül látható valóság.

Egy Polányi szellemében fogant kritika és program – fordítva kéne ülni a lovon...

A lovon való fordított ülésről, avagy: az új közgazdaságtan virágzásáról és a szociológia válságáról

Azt remélhetőleg sikerült a korábbiakban érzékeltetnem, hogy Polányi gazdaságelméleti fogalmai és elemzései nemcsak gazdagíthatják az új közgazdaságtan leírásait, de talán még ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy az új közgazdaságtan által felhalmozott igen jelentős mennyiségű empirikus adatot jobban lehessen megszerezni, analitikusan kategorizálni és rendezni. Ezzel együtt is, azt hiszem, Polányi alapvetően kritikus lenne az új közgazdaságtan eredményeivel szemben.

36 A hitelkínálat annyiban megalapozottan bővült, hogy a háború után született, nagy létszámú generációk egyre aggodalmasabban tekintettek leendő „hivatalos nyugdíjkilátásaikra”, és emiatt jelentősen növekedtek e generáció hosszú távú megtakarításai is. A multiplikat buborékok illúzióiban viszont nem voltak megalapozottak. (Ismereteim szerint eddig nem nagyon elemezték, de a „baby-boomer” generáció első hullámai mára már nyugdíjasok lettek, inkább felélik, mint gyarapítják megtakarításaikat – aminek nyilvánvalóan lesznek következményei a tőkepiacokra.)

37 A számításokat lásd: Rognlie (2014)

A vélhető kritika alapja és oka nem a megszületett eredményekben keresendő, hanem abban, ami az új gazdaságtan elemzéseinek iránya: nem a gazdaságnak a társadalmi léthez való hozzájárulása a vezérlő elemzési szempont, hanem az emberi és társadalmi tényezők piacot torzító hatásainak és elemzési tévedéseinek demonstrálása és igazolása jelenti az új közgazdaságtan legfontosabb eredményeit. Igen, amikor az új közgazdaságtan tán leggyakoribb fordulatai, a „bias” és a „fallacy” előkerülnek, akkor alapvetően a piaci működés empirikusan feltárt és bizonyított működéseinek az „ortodox” elméleti várakozásokhoz képest eltérített és torzult – ennyiben a klasszikus közgazdasági modellek megtévesztő és félrevezető – tartalmáról szólnak a kritikák.

Az új közgazdaságtant nem a „társadalom” érdekli, hanem a „piacok” működése, és a működések helyes leírásához és magyarázatához tartja egyre inkább nélkülözhetetlennek különféle emberi-pszichikus tényezők és társadalmi-egyenlőtlenségi körülmények figyelembevételét. Mindez olykor drámát okoz a közgazdasági gondolatvilágon belül is. Viszonylag egyszerű a helyzet, amikor a torzításokról és „becsapós” tévedésekről beszél a közgazdaságtan, hiszen ezeket a torzító hatásokat lehet „externáliáknak” tekinteni, és ezeket az externális hatásokat az ökonometriai modellek átparaméterezésével a közgazdaság szabályrendszerein belül is figyelembe lehet venni. Nehezebb a közgazdaságtan feladata akkor, amikor már a „láthatatlan kéz” domináns működését is kétségbe vonják olyan jelenségek, mint az információs aszimmetriák, az adathalászattal való visszaélések, vagy éppen a pszichológiai hatásokkal, „nudge”-okkal tudatosan manipuláló piacbefolyásoló magatartások. Ilyenkor kérdésessé válik, hogy vajon az árakat és keresleteket szabályozó láthatatlan kéz teremtette egyensúlyok – vagy éppen a pszichológiai és társadalmi hatásokkal operáló emberi manipuláció vagy hatalmi befolyásolás – generálnak-e messze nem feltétlenül egyensúlyi árakat.³⁸

Az új közgazdaságtan annyiban a közgazdaságtan virágzását és késő modern kibontakozását hozta, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen kitért a tudományág vizsgálódási horizontját, új emberi és társadalmi tényezőket vont be gondolkodási és magyarázó sémáiba, és mindez új, gyakorta revelatív felfedezésekre vezetett a gazdasági döntések és a piacok működésének leírásában, ezeken keresztül a gazdasági válságok értelmezésében, magyarázatában.

Polányista nézőpontból azonban ez maga a nagy átalakulás újabb stációja, az, amikor már a tudományos gondolkodás feletti uralmat is átveszi az a formális közgazdasági logika, amely egy fikcióhoz, a homo oeconomicus fikciójához viszonyítva ír le és magyaráz jelenségeket – és nem a létező társadalmi valóságot, (Polányi fogalmát használva) a szubsztantív gazdaságot kívánja tudományos vizsgálódása tárgyává, kiinduló alapjává tenni. Mindebben nem túl nagy csoda, hogy a közgazdászok

38 Akerlof-Schiller (2015) válasza a kérdésre egyértelmű: szerintük a manipuláció és a csalás diktálja az árakat, és nem a láthatatlan kéz teremti az egyensúlyi árakat.

– közgazdászok, akik az e fikció köré kiépült közgazdaság-tudomány paradigmái (ha úgy tetszik: fikciói) között mozognak.

De talán ennél is súlyosabb kérdés, hogy miért követik ezt a gondolkodásmódot a szociológusok és más társadalomtudósok. Miért és hogyan vált az egykor hegemon társadalomtudomány szociológiából a közgazdaság-tudomány „bedolgozója”, a piacok működését a társadalmi torzító hatásokkal kiegészítő, azzal magyarázó „segédtudomány”?

A szociológia válságáról elmélkedve minden tekintetben kiindulópontnak vélem Szelényi Iván rövid eszmefuttatását a szociológia tripla válságáról, különösen eszmefuttatásának utolsó részeit.³⁹ Szelényi a szociológia válsága tán legsúlyosabb tényezőjének a szociológiai elméletek gyengeségét tekinti, alapvetően a mikro- és makroökonómiai alapelvekkel mint masszív axiomatikus megalapozással bíró „nagy tudomány” közgazdaságtan-elméletével szemben. Szelényi nem hangsúlyosan, de utal arra, hogy a szociológia elhibázott reakciója volt a saját elméleti gyengeségeire válaszul a közgazdaságtan olyan fundamentumait „kölcsönbe venni”, mint a racionális cselekvések elmélete. Nézetem szerintem e tényező sokkal komolyabban járul hozzá a szociológia válságához, mint amennyire Szelényi csak utal rá: a szociológia, különösen a társadalomelmélet nem csupán „erőben”, „önbizalomban” és elméleti zártságban maradt el a közgazdaság-tudománytól, hanem épp ezáltal lavírozta magát a közgazdaság-tudományra rezonáló, azt követő, annak „segédtudományává”.

Ezt számos „szociológiai” terület, „kötőjel-szociológia” példáján lehetne illusztrálni (a nagyrészt a jövedelemelosztásra épülő struktúráképektől a területi egyenlőtlenségek gazdaságifejlettség-alapú tárgyalásáig), én itt a témámhoz legközelebb álló területről, a gazdaságszociológiából hoznék példát, illusztrációt. Maga a gazdaságszociológia elkülönült részdiszciplínaként viszonylag új ága a szociológiának, és talán egészére is igaz az, hogy a piacokat torzító, azok működésére hatást gyakorló társadalmi, hatalmi, kulturális és kapcsolati tényezők vizsgálatát tekinti sajátos feladatának.⁴⁰

Ezen belül, amikor a gazdaságszociológia tán legbefolyásosabb gondolkodója, Mark Granovetter⁴¹ modern szociológiai kánonná emelte Polányit és a tőle átvett „beágyazódottság” fogalmát, valójában ő is ugyanígy járt el – nem a társadalomba ágyazott gazdaságot, hanem a piacra hatást gyakorló társadalmi hatásokat elemezte. Igen gazdag elméleti és irodalmi hivatkozásokkal alátámasztva, alapvetően operacionális érveléssel (hogy ti. Polányi fogalomalkotása túl komplex és szerteágazó – míg a közvetlen előzményként hivatkozott Williamson⁴² fogalmilag túl be-

39 Lásd: Szelényi (2015), ő az intézményi-politikai és módszertani krízisként az elméletek válságát jelöli meg, és innen vezet tovább a teendőkre vonatkozó következtetéseit is.

40 Itt nincs most mód a gazdaságszociológia áttekintésére. Talán e leginkább retrospektív gyűjteményként lásd Smelser és Swedberg (2005) nagy antológiáját.

41 Nem tudok más szociológusról, akit közgazdasági Nobel-díjra jelöltek – ő sem kapta meg (eddig).

42 Williamson azt elemzi, hogy a piac működésében nem kizárólag a személytelen értékárányos cserék játszanak szerepet, hanem pl. a szervezeteken belüli munkamegosztások során ilyen cserék lényegében egyáltalán nem is léteznek, lásd: Williamson (1975).

szűkítő), de kifordította Polányi elméletét. Míg Polányi számára a társadalom az, amelynek szövetébe, intézményeibe, emberi magatartásaiba beágyazódik a gazdaság, addig Granovetter (1985: 481–510) számára a piaci gazdaság az a kiinduló alap, amelybe megkerülhetetlenül beágyazódnak az olyan társadalmi tényezők, mint a személyes ismeretségek és kapcsolati hálók, az emberi kapcsolatoknak és elkötelezettségeknek, a lehetőségeknek és gátlásoknak-tiltásoknak a racionális döntéseket és piaci magatartásokat torzító hatásai. Ezen lényegesen túlmegy Granovetter követői, akik e hálózatok és kapcsolatok működését nemcsak a racionális döntésekhez képest eltérítő hatásúnak, hanem kimondottan patológiaként írták le. Így lett – némi túlzással – a beágyazódottság fogalmi kereteiben „korrupcióként” kitüntetett probléma a személyes kapcsolatoknak a bármilyen anyagi előny megszerzése érdekében történő mobilizálása. Miközben a világ nagy része legalábbis annyiban „korrupció”, hogy az üzleti partnerek hivatalos költségeken drága munkabékeket és reprezentációs ajándékokat adnak egymásnak, ahol bennfentes információkat is megosztanak egymással; vagy hogy az álláskereső nagyobb fele nem személytelen intézményes csatornákon, hanem személyes ismerősök révén, kapcsolatainak anyagi előnyökre váltásával talál új munkát.⁴³

Ismét nem szeretnék a probléma normatív elemzésébe belebonyolódni, vagyis abba, hogy miért és mennyire „jó” az, hogy a társadalmi kapcsolatok, normák átszövik a piac működését, avagy mennyiben rossz, netán jogilag is üldözendő az, ha az emberek „társadalmi helyzetükből” értelmezik gazdasági lehetőségeiket, korlátaikat és igénybe vehető eszközeiket. (Olykor jó, máskor meg nemhogy rossz, de kimondottan amorális és jogsértő is.) De azt érdemes szem előtt tartanunk, hogy – akár tetszik, akár nem – valamilyen formában és mértékben így szoktak tenni.

A politikai térben a válsághoz kötődő problémák indulatos formulázása közelebb áll Polányi szemléletéhez, és általában úgy szól, mintha az alapp probléma az lenne, hogy a piaci gazdaság, különösen a pénzügyi piacok nem jól ágyazódnak be a társadalomba, nem a társadalom érdekeit szolgálják – miközben az eddigi elemzésekben a viszony fordított. Azt elemzik, hogy az emberi és társadalmi tényezők mennyire rosszul ágyazódnak be a piac idealizált elvárásainak megfelelő piacgazdaságba, hogy az emberi gondolkodások és társadalmi viszonyok mennyiben sértik a piacok idealizált működését.

Ezt neveztem a lovon való fordítva ülés problematikájának.

A magatartási közgazdaságtanról, mint impulzusról a szubsztantív gazdaság újrafelfedezése felé

A „társadalomba beágyazódott gazdaság” helyett a „piacokba és racionális döntésekbe ágyazott, azt torzító emberi és társadalmi” hagyományt még a korábbiaknál is kiterjesztettebb és általánosítottabb formában folytatta a magatartási közgaz-

43 Mark Granovetter korábbi munkáira (Granovetter 1973, 1974) hivatkozva részletesen elemzi: Putnam (2000: 319–325), 19. fejezete (Economic Prosperity).

daság-tudomány, a gazdasági döntéseket és eseményeket elemző magatartás-tudomány és pszichológia. Ám kívülről – az irányzat szerzőinek szándékaitól eltávolodva – a racionális cselekvésemélet elleni totális támadásával a szubsztantív gazdasági szemlélet modernizált újrafelfedezésének csírája is benne rejlik az irányzat jelentősebb munkáiban.

Amikor a nagy összegző művében Kahneman⁴⁴ megkülönbözteti a zsigeri, érzelmi, ösztönös, asszociatíván gyors és a racionálisan, logikusan érvelő lassú gondolkodást, akkor – bár erősen „cikiző” iróniával – elismeri, hogy vannak mechanikusan, a számítógépek optimalizálási függvényei és a racionális döntések normái szerint gondolkodó „Econ-emberek”, de a döntő többség a kétféle gondolkodást konfliktuosan kombinálva gondolkodó „Human”.⁴⁵

Tehát az, hogy a gazdasági döntéseket többnyire emberi aggyal gondolkodó „Human”-ok hozzák, ez az, ami szisztematikusan torzítja és tévedésekkel terheltté teszi a racionálisnak feltételezett, ámde attól eltérő gazdasági döntéseket a piacokon.⁴⁶ Ezen szisztematikus torzulásokat lehet az ökonometria módszereivel is modellezni és parametrizálni – és többnyire ezt is szokták tenni az irányzat követői. Van azonban ennek más olvasata is.

A pszichológiai kísérleti módszer nagy előnye (hogy ti. azzal, hogy két homogén és egyforma összetételű kísérleti csoport döntéseinek eltérését csak az okozhatja, hogy másképpen teszik fel számukra döntésként a tartalmilag ugyanazt jelentő kérdéseket) az oksági összefüggések feltárása való alkalmassága – amelyre a szociológia és közgazdaságtan statisztikus módszerei nem, vagy legfeljebb gyengén képesek. A kísérleti szituációkban meghozott döntések eltéréseinek vizsgálatakor igazolható, hogy a pszichológiai hatások (a legnagyobb, elméletileg is kidolgozott „hatások”: a rendelkezésre álló információk, a döntéshez „kidobott horgonyok” és a döntés kilátásai, különösen a veszteségektől való averziók) a racionális döntésektől jelentősen eltérítő, torzító hatásokkal bírnak, de elmosják a gondolkodásban és döntéshozatalban jelentős különbségeket eredményező strukturális, kulturális, képzettségi eltérések jelentőségét.

A behavioral economics számára az „emberi” semmiben sem „társadalmi”, ennek megfelelően a racionálistól szükségszerűen eltérő döntéshozataloknak és hipotézisalkotásoknak a paradigmán belül nem is lehet társadalmi gyökere vagy beágyazódottsága.⁴⁷ Ehelyett a döntéseknek van olyan pszichológiai, általáno-

44 Kahneman (2013). A folklorisztikus Econ–Human különbségtételt mások, így Richard Thaler is, rendszeresen alkalmazzák, a megkülönböztetés némiképp kulcseleme a magatartási közgazdaság-tudomány fejlődésének is, lásd a történetet dokumentáló könyvet: Thaler (2015).

45 Lásd: Kahneman (2013), I. fejezet: A két rendszer.

46 A racionális döntések elmélete azt feltételezi, hogy az emberek a legnagyobb valószínűséggel a maximális hasznot eredményező döntéseket hozzák, az ettől való eltérések véletlenek, rendszertelenek, és átlagosan kioltják egymást. A magatartási közgazdaság-tudomány elméletei számos olyan pszichológiai hatást igazolnak, amelyek a döntéseket szisztematikusan és jelentős mértékben eltérítik a racionálisnak feltételezettektől.

47 A behavioral economics szakirodalmában bevett kellék, hogy a kísérletek akkurátus és tudományosan korrekt leírása után afelé „kis szinesként” rendre beillesztenek egy „On the Field” alfejezetet is. Ezek az alfejezetek afféle zsurnaliszta modorban a való életből vett illusztrációkkal színesítik és „támasztják alá” a kísérlet eredményeit. Ám mindez inkább a „gombhoz a kabát” effektus: nem valódi helyzeteket és „éles döntési szituációkat” elemeznek, hanem kísérleteket illusztrálnak.

san és biológiaiainak feltételezett emberi karaktere, amely módosítja a matematika-
 ilag modellezhető racionális döntésektől való eltéréseket. A pszichológiai és szoci-
 ológiai megközelítéseknek a fentiekhez hasonló konfliktusos viszonya nem ritka.
 Mondjuk a „tehetség” vagy az „intelligencia” a pszichológusok számára tesztekkel
 mérhető, inkább biológiaihoz hasonló személyiségkarakter, a szociológusok ezzel
 szemben inkább a társadalmi meghatározottságok hatását, kimenetét látják a tesz-
 tek eredményeiben.

A magatartási közgazdaság megközelítésében a racionális döntések csupán fik-
 ciók, a döntéseket emberi agyak hozzák, emiatt a racionálisnak feltételezett dön-
 tésektől való eltérések nem véletlenszerűek, hanem tendenciózusak; nem oltják ki
 egymást, hanem szisztematikusan és szignifikánsan eltérnek egymástól. Ha ez így
 van, akkor miért kellene a fiktív racionális lehetőségektől való eltérést súlyszámok-
 kal korrigálni – a ténylegesen megfigyelhető döntések modellezése helyett? Ha úgy
 tetszik: miért a „maximális valószínűséggel maximális hasznot hozó” fiktív normá-
 hoz, absztrakt valószínűség-számítási vagy játékelméleti levezetésekhez köthető ra-
 cionalitást kell alapnak tételezni a ténylegesen megfigyelhető racionalitás helyett?
 Ebben a kontextusban nem a „racionálisnak feltételezettől való eltérés” a kérdés,
 hanem maga a megfigyelhető, célszerű és okszerű, a tényleges emberi magatartáso-
 kat és döntéseket vezérlő racionalitás mibenléte.⁴⁸

A homogén csoportokon végzett, a kísérlet tervezői által előállított, és ennyiben
 mesterséges döntési helyzetekben tett kísérleti megfigyelések meggyőzően igazol-
 nak olyan oksági összefüggéseket, hogy pl. a logikailag azonos valószínűségű ese-
 mények, mint döntési lehetőségek közül szisztematikusan többen választják azt az
 opciót, amelyben a döntés veszteségek csökkentéseként van formulázva, mint azt,
 amelyben ugyanaz az esemény nyereségként van feltüntetve. Meggyőző tehát az,
 hogy az emberek döntéseit sokkal inkább befolyásolja a veszteségek elkerülésének
 igyekezete (ez a „veszteségtől való averzió”), mint a nyereségek megszerzésének
 igyekezete.

Ám a kísérleti szituáció pszichológiai általánosíthatósága számos szociológiai
 kérdést vet fel: mennyiben általánosítható szociológiai tényként is a pszichológiai,
 agyi működési sajátosságként nyert kísérleti eredmény? A nyereségek és vesztesé-
 gek megélése, a tőlük való szorongás és a nyereség reménye nyilvánvalóan tanult
 magatartások és kulturális minták függvénye is. Nem hinném, hogy ugyanazt je-
 lenti a veszteségektől való averzió az amerikai kisbefektetők esetében (akik a rész-
 vényárfolyamok lefelé mozgása mellett annyira sajnálják a veszteségeiket, hogy még
 akkor sem szabadulnak meg papírjaiktól, amikor már a cég csődje a legvalószínűbb
 kimenet), mint a magyar paraszt esetében (aki disznóvágáskor nem hagy semmit
 elveszni, veszteségként „leírni”, és inkább kultuszokat teremt az értéktelen állati

48 A racionalitás leszűkítő értelmezése a szociológiában weberi hagyomány. Amikor ő a „racionálíst” szembeállítja a „tradi-
 cionálissal”, akkor elkerüli annak magyarázatát, hogy mindaz, ami hosszú időn át szokássá, hagyománnyá, rögzült normává
 és legitimitássá lesz, az valamilyen értelemben észszerű, működő gyakorlatot rögzít, és ennyiben bizonyosan „racionális” is.
 Különbözik nem maradhatna fent hagyományként, hosszú időn át.

maradékok elfogyasztásához lásd a disznó pirított füle a gyerekeknek, a disznósajt, a véres hurka, a velős tojás, a körömpörkölt és a kocsonya kultuszát, stb. –, mintsem hagyja veszendőbe, a szemébe menni azokat).

Amivel azt is jelezném, hogy a magatartási közgazdaságtan által feltárt jelenségeknek, kísérleti eredményeknek a magyarázatát nemcsak az emberi gondolkodás természet adta sajátosságaiban, a pszichológiában, hanem legalább annyira a társadalmi normákba, szokásokba, struktúrákba beágyazódottan, a szociológia eszközeivel is kellene keresnünk. Ha így járnánk el, az azt is jelentené, hogy a kísérleti eredményeket nemcsak az ökonometriai összefüggések átparaméterezésében, hanem a szubsztantív gazdasági praktikák antropológiai és szociológiai leírásaiban is lehetne, kellene hasznosítani: így például a veszteségek kerülésének igyekezetei és praktikái legalább annyira társadalmi tények, mint pszichológiaiak.⁴⁹ Egy durkheimi szociológiai program e „pszichológiai” jelenségekben éppúgy képes lenne feltárni a társadalmi meghatározottságokat, ahogyan azt az atyamester tette az öngyilkosság szokásosan pszichopatologikusnak tekintett jelenségével.

Abban az értelemben hasonlókat lehet elmondani a jövedelmi és vagyoni eloszlás egyenlőtlenségeit elemző közgazdaságtani munkák elméleti háttéréről is, mint a viselkedési közgazdaságtanról – hogy azokból is kirajzolódna a közgazdasági mellett vaskos szociológiai tények és jelenségek is. Az új-keynesiánus egalitáriánus közgazdászok a jövedelmi egyenlőtlenségekbe a piacokat, a piaci fejlődést korlátozó tényezőket látnak bele: a túl nagy egyenlőtlenség csökkenti az összkeresletet, lefojt szabad versenyeket, torzítja a profitkilitásokat, és ezzel paralizálja az önszabályozó szabadpiac működését. Ahogyan Keynes nem volt szocialista, úgy az új-keynesiánusok sem azok, ők a kapitalizmus és az önszabályozó piaci mechanizmusok odaadó hívei, és a társadalmi problémákat épp a piacok fejlődése érdekében tekintik orvosolandónak. Elemzéseikben a társadalmi problémák ágyazódnak be a piacokról alkotott képekbe – és nem fordítva. Ám a megmagyarázandó függő változók nemcsak a piaci gazdasági fejlettség indikátorai lehetnek, hanem a társadalmak sajátos szociológiai tényei és sajátosságai is – ezt vizsgálják pl. a „boldogságkutatók”, a társadalmi jól-létek, elégedettségek, mint kimenetek kutatói is, amely kimenetek egyáltalán nem piaci-gazdasági mutatók.

Elméleti és empirikus program a késő modernitás beágyazódott és szubsztantív gazdaságáról

Polányi szemüvegével olvasva az új közgazdaságtan, vagy – némiképp tágabban – az elmúlt évtizedek társadalomtudományi munkáit, felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet elhelyezni az új szempontokat és eredményeket egy beágyazódott és szubsztantív gazdaság szociológiai kereteibe. Mennyiben járulnak hozzá ezek a

49 A veszteségekkel szembeni averzió (loss aversion) csak kiragadott példa. Ugyanezt gondolom a döntések viszonyítási pontjairól, horgonyairól (anchoring), a rendelkezésre álló információk elméletéről és az összes többi, a racionálistól eltérítő pszichológiai elméletéről is.

szempontok és eredmények ahhoz, hogy a gazdaságot az anyagi szükségletek kielégítésének teljes, társadalmilag meghatározott szociológiai kontextusában tudjuk értelmezni, ha Polányi szerint ez a gazdaság tényszerűen valódi kerete? A kérdés persze azt is magában foglalja, hogy mennyiben bevégeztetett a nagy átalakulás, mennyiben falta fel és nyelte be az önszabályozó piac az egész gazdaságot és ezzel az egész társadalmat is.

Hogy következtetésemet előre megosszam, azt hiszem, az elmúlt évtizedek változatos fejleményei és azok társadalomtudományi leképeződései azt jelzik és igazolják, hogy a nagy átalakulás máig nem zárult le, és talán soha nem fog lezárulni. A szubsztantív gazdaság társadalomba beágyazódott mechanizmusai részletekben igen gazdagon dokumentálhatók akkor is, ha a részek egymással való összefüggéseinek egységes szubsztantív értelmezését a társadalomtudomány igencsak elhanyagolta. Márpedig az a kérdés, hogy az emberek miképpen állítják elő anyagi szükségleteiket, miképpen sajátítják el a számukra elérhető és kívánatos anyagi javakat, az mind mikroszinten (a háztartások szintjén), mind társadalmi szinteken (a jóléti kapitalista társadalmak rendszerszintjein) a szubsztantív és beágyazódott gazdaságok kereteiben is feltárható, nézetem szerint feltárandó lenne. Ezt, a szempont jogosságát igyekszem legalábbis jelezni az alábbiakban.

Polányi az embert és a társadalmat sokszínű és soknemű természetűnek tartja. E sokneműséget a szubsztantív gazdaság keretein belül azáltal fedezi fel, hogy általánosnak, antropológiailag szükségesnek tekinti azt, hogy az anyagi javak elcsatározásában, az anyagi szükségletek kielégítését célzó teljes gazdasági folyamatban egyszerre, egymás mellett mindig jelen vannak az önellátó háztartás, a viszonyosságokba rendeződő reciprocitás, az osztozkodó redisztribúció és az egyéni haszon szerzés piaci motívumai is, és az e motívumokat keretbe foglaló szokás- és normarendszerek, intézményi keretek, a gazdasági kapcsolatokat szabályozó és integráló sémák egymás melletti kombinációi is.

Ha e motívumokat és társadalmias kereteket fel akarjuk fedezni a késő modernitás társadalmában és gazdaságaiban, akkor egyszerre fogjuk azt találni, hogy részletekben gazdag bizonyítékaink állnak rendelkezésre e sokszínű gazdasági mozzanatok jelenlétéről, erős társadalmi beágyazódottságáról és hatásáról – miközben e részletek gazdagsága nem áll össze valamiféle szintetizált szubsztantív gazdaság képévé, képzetévé. Hasonló elmondható az új társadalomtudományi eredményekről is: gazdagították a részekről való tudásunkat, és inkább távolítottak, mint közelítették a holisztikusan szemlélhető gazdaság megértésétől. (Persze ezzel szorosan összefüggenek a késő modernitás fragmentáltnak és szegmentáltnak leírt társadalmairól való szociológiai realitások is.)

A négy – egyszerre egyéni motívum és társadalmi normákat intézményesítő séma – mozzanat közül a legtöbb szó fentebb is, általában is a piacok működéséről, az abban beállt változásokról szólt, ezért a korábban elmondottakat itt nem ismételni meg.

A többi séma közül a legtöbb részismerettel a redisztribúció, ha úgy tetszik, a jóléti állam és benne a szociálpolitika működéséről rendelkezünk. Ismerjük a jövedelem-újraelosztás, a szociális transzferek sajátosságait is, és ugyancsak gazdag ismeretekkel rendelkezünk az ingyenesen vagy jelentősen szubvencionált áron hozzáférhető közszolgáltatások, jóléti szolgáltatások és szolgálatok rendszereiről is. Az állami pénzkidadások ügyében – a ma már nemzetközileg is validált transzparenciakritériumoknak köszönhetően – nemcsak a jóléti közkiadásokról, hanem az elköltött pénzek ellátásban és szolgáltatásban kifejezett ellenértékeiről is viszonylag megbízható, pontos és sztenderd adatokkal rendelkezünk.

Amit a részeken túl nem ismerünk, az az újraelosztás által a gazdaság és jólét, az anyagi szükségletek egészéhez való hozzájárulás mechanizmusa és mértéke. Pontosabban szólva, az újraelosztásról való gazdasági képzetünkben ez a hozzájárulás többé-kevésbé 0 összegű. „Plusz 0” akkor, ha az újraelosztás által finanszírozott rendszereknek van hozzájárulásuk a foglalkoztatás bővüléséhez, ezen keresztül a GDP növeléséhez,⁵⁰ és „mínusz 0”, ha az adózás és az újraelosztás között nagy a súrlódás, ha útközben sok pénz elvész; amúgy „tiszta 0”: azt lehet újraelosztani, amit korábban elvontak a jövedelemtulajdonosoktól. Ez a 0 végösszegűnek tekintett gazdasági összhatás a legtisztábban a kormányzati-állami szektor GDP-értékének kalkulációjakor érhető tetten. Az állami szektor, így a jóléti állam GDP-hez való hozzájárulását azok költségeinek összegével szokás számba venni. Azaz a GDP, a teljes gazdasági kibocsátás szempontjából teljesen mindegy, hogy mi a tényleges gazdasági értelme és haszna a redisztribúció „mozzanatának”, a költségeken jelzett GDP-hozzájárulás valami olyasmit mutat, hogy ezt az elvont (és a redisztribúció csatornáin keresztül elköltött) pénzt összességében hozzá kell adni a piaci gazdaság kibocsátásához, hiszen onnan vonták el azt. A végösszeg így 0.

Amint azt korábban jeleztem, ez a számítási metodikában intézményesült szemléletmód bizonyosan ütközik a gazdaság mindennapos tapasztalataival. Évtizedes evidencia, hogy a jóléti rendszerek, így az oktatás, az egészségügy, a foglalkoztatás- és szociálpolitika gazdasági eredményessége és produktivitása, a szolgáltatások minősége egészen bizonyosan jelentős összefüggést mutat, tán meghatározó erővel is bír az egyes országok gazdasági versenyképességére és a globális versenyekben való sikerességére, akkor is, ha ezeket a befolyásoló hatásokat „gazdaságon kívüliként” szokás számításba venni. Ugyancsak régóta közismertek azok a jóléti tipológiák (Tittmuss, Esping-Andersen, Sapir stb.), amelyek a jóléti rendszereket előbb jogi, igazgatási és politikai hagyományokba „ágyazódva” tipizálták, később a munkaerőpiacokkal és gazdasági dinamikával közös típusait állították fel, különböző gazdasági hatásokat és eredményességet is tulajdonítva a különböző „rezsimeknek”.

Ezeket felül is, a redisztribúció gazdasági hatásainak mérlegelésében jelentős fordulatot jelent az új közgazdaságtan egalitáriánus szemlélete, vagyis az, hogy a re-

50 Lényegében ezt a „+0” egyenleget célozzák meg az Unió társadalmi kirekesztés elleni inklúziós, „inkluzív növekedés” stratégiái. Lásd pl. az EU Bizottság honlapján a „Social Investment” oldalt és az onnan elérhető tartalmakat: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catid=1044>.

disztribúció által korrigált, kiegyenlített jövedelmi eloszlásnak önmagában is nemcsak a jólét kimeneteleire hatást gyakorló, hanem input jellegű, gazdaságipotenciál-értéke és jelentősége is van.

Még meggyőzőbb részismeretekkel szolgál Wilkinson és Pickett műve (2010). Bár primer szinten a nagyobb jövedelmi egyenlőség (benne a nagyobb egyenlőtleniséget hathatósabban kiegyenlítő redisztribúció) hatásának nem gazdasági jellegű kimeneteket tulajdonítanak – így kedvezőbb életkilátási, mentális és más egészségi állapotbeli, oktatási, szociális stb. hatásokat –, ám érvelésük folyamatosan oda konkludál, hogy a nagyobb egyenlőség által elért jobb életkilátásoknak és jólétnek a gazdasági összteljesítményre (és itt ne csak a GDP-re, hanem a társadalmi jólétre, közjóra is gondoljunk kimenetként) és azok fenntarthatóságára is kedvezők a hatásai. Bár az egyenlőség jobb kimeneteket generáló mechanizmusaira vonatkozó megállapításaik inkább spekulatívak, és kevésbé alátámasztottak empirikus adatokkal, mégis érdemes felidézni legfőbb erről vallott gondolataikat.

Szemben azzal a neokonzervatív érveléssel, amely a nagy egyenlőtleniségben azt a közjót jelentő előnyt hirdeti, hogy bárki előtt ott a felemelkedési perspektíva,⁵¹ ők – némiképp átvéve és empirikus adatokkal alátámasztva a skandináv szociáldemokráta érvrendszert – azt a nézetet képviselik, hogy a nagy egyenlőtleniségek kiszámíthatatlanságot és állandósult stresszhelyzetet teremtenek, ezzel jelentősen rontják nemcsak az életkilátásokat, hanem a gazdasági teljesítményt is. A kiegyensúlyozott, stresszekben visszafogott jólétben, ott, ahol az emberek jobban és nagyobb biztonságban érzik magukat, a munkateljesítményük is magasabb.⁵²

Érveik másik csoportja a gazdasági teljesítmények fenntarthatóságáról szól, és azt jelzi, hogy a piaci megtérülések, különösen a spekulatív perspektívák időben igen rövid ciklusidejű folyamatokhoz kötődnek, míg a kormányzati, redisztributív rendszerek egyfajta olyan hosszú távú, fenntartható fejlődést célzó, a humán tőkébe beruházást jelentő „gazdasági” rendszerek és folyamatok, amelyek a piacok időben rövidlátó természetét hosszabb távú gazdasági perspektívákkal is képesek korrigálni, mederben tartani.⁵³ Különösen hangsúlyozzák ezt az oktatási rendszerek „beruházási” karaktere kapcsán, kevésbé az egészségügyi és szociális rendszereknek tulajdonítva ilyen „fejlődési stabilizátor” hatást.

Mindezek inkább szempontokat jeleznek arról, hogy a mérvadó, a redisztribúciót a gazdaság összteljesítménye szempontjából 0 összegűnek (tehát gazdasági értéket nem megjelenítőnek) tekintő, piacközpontú szemléletmóddal szemben a redisztri-

51 We have to accept that inequality is a way of achieving greater opportunity and prosperity for all” – ezt Lord Brian Griffiths, a Goldman Sachs Bank elnökhelyettese, Margaret Thatcher egykori tanácsadója nyilatkozta 2009-ben egy konferencián annak védelmében, hogy a veszteséges bankok is hatalmas prémiumokat osztogattak főnökeiknek: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1222099/Inequality-good-says-Goldman-chief-echoing-Gordon-Gecko-defends-huge-bank-bonuses.html>.

52 Wilkinson és Pickett (2010: 31–45). Bár a könyvben nem idézik, de tény, hogy a nagyon egyenlő skandináv országok az elmúlt évtizedekben mindig a világ versenyképességi rangsorai élén szerepeltek, szóval, mintha a nagyobb egyenlőség nemhogy nem ártana a versenyképes gazdasági teljesítményeknek, hanem inkább lehetővé teszi azokat. (A statisztikai adatok összevetéséből oksági összefüggésekre nem következtethetünk, ezek inkább feltevések és sejtések.)

53 Wilkinson és Pickett (2010: 173–195, 217–234).

búció hozzájárulását a gazdasági folyamathoz lehet produktív tényezőként is számba venni.⁵⁴

Némiképp hasonló, ám még bonyolultabb a helyzet a két másik mozzanattal, az önellátó háztartással és a reciprocitás mozzanatával.

A háztartásokról a gazdasági irodalom leginkább mint egy sajátos statisztikai aggregációs szintről szokott megemlékezni: a háztartások jövedelmeként vagy fogyasztásaként a háztartás tagjainak jövedelmeit és fogyasztását összegzik, ami után gyakorta ezt egy főre, egy fogyasztási egységre számolva, elosztva sztenderdizálják. A háztartások ugyanakkor „produktív ágensek” is, maguk is hozzájárulnak az anyagi jólét szubsztantív termeléséhez (Wallace 2002: 275–292) – amit társadalomtudósok gyakran csak személyes sorsukból érzékelnek, pl. abból, ha otthon már megint nem vitte le senki a szemetet, és nincsen vacsora. Mindezzel, némi élccel, azt is jelezni akartam, hogy a háztartások produktív gazdasági hozzájárulásáról a gazdaság-szociológiai irodalom alig, vagy annyira sem, de pl. a feminista „gender” irodalom nagy nyomatékkal szokott megemlékezni akkor, amikor időmérlegadatok alapján kimutatják, hogy a nők fizetetlen munkája (értsd: leginkább háztartási gazdasági aktivitása) időben többszöröse a férfiak hasonló célú időtöltésének.⁵⁵ Aminél ékeesebb bizonyítékot nem nagyon lehetne találni a háztartások ma is létező gazdasági produktivitására és a gazdaság modernitásában is fennmaradó beágyazódott természetére: a „hagyományos női szerepek” az akárhogyan értelmezett „nemiségen” kívül egyfelől gazdasági funkciót, másfelől a női foglalkoztatás elterjedése előttről fennmaradó társadalmi hagyományt, harmadrészt pedig a mai társadalmi normáknak, elvárásoknak való megfelelési kényszert, normát (legyen vacsora, és utána el is legyen mosogatva...) is jelentenek.

Az igaz, hogy a háztartások gazdasági aktivitásáról a társadalomtudomány részletesebb elemzéseket adott a posztindusztriális fordulat előtt: a háztartások aktivitását ekkor leginkább a mezőgazdasági és ipari-építőipari áruterelésbe bekapcsolódó (Magyarországon ilyen volt a „háztáji”) vagy azt kiváltó (pl. a „kaláka”) korábbi háztartási gazdasági tevékenységekről állnak rendelkezésünkre gazdag elemzések. Azt a fordulatot, hogy egy szolgáltatás dominálta gazdasági szerkezetben a háztartások gazdasága is inkább önszolgáltató, mint „önárutermelő”, a társadalomtudományok alig érzékelték, és érzékelésük is inkább közvetett volt. Mondjuk azt, hogy az emberek kevesebbet járnak moziba, és inkább „lapos tv-t” vesznek, ahol a fizetés csatornák műsorai mellett az internetről letöltött filmeket is nézik, érzékelték, de „szubsztantív gazdasági” jelentéstartalmat nem tulajdonítottak neki. Azt, hogy az internetpenetráció markánsan növekszik, és ezen belül is különösen nő az internet gazdasági (munkakeresési, vásárlási stb.) célú használata, leginkább az internet-használat változásaként, és kevésbé a háztartások gazdálkodásának átrendeződé-

54 Politikai stratégiaiként ezt képviseli az Európai Unió is, az idézőjelbe tett formulát szövegszerűen is alkalmazva.

55 Lásd pl. az OECD „Time spent in unpaid, paid and total work, by sex” adatbázisát: <http://www.oecd.org/gender/data/timespentinunpaidandtotalworkbysex.htm>.

seként szokás értékelni. Ugyanez mondható azokról a saját háztartásban végzett logisztikai, szállítási és más „üzleti szolgáltatási kategóriákhoz” közeli tevékenységi körökről, amelyekkel a háztartások az olcsóbb és számukra megfelelőbb árukat hajtják fel (interneten, reklám „junk-mail” szóróanyagokat és hirdetésekkel tanulmányozva, ismerősökkel beszélgetve); amiért messzi diszkontokba elzarándokolva olykor hosszasan utazgatnak és bonyolult szervezéssel szállítanak; vagy azokról a spájzi, hűtőládai és egyéb raktározási tevékenységekről, amelyekkel a szezonban olcsóbban megvásárolt, olykor a természetben gyűjtött vagy „pecázott” termékeket tartósan fogyasztásra alkalmassá tesznek.⁵⁶

A fent jelzett háztartásgazdasági jelenségeket a magatartási közgazdaságtan nyilvánvalóan a veszteségkerülés általánosan emberi, pszichológiai adottságával mint a piaci döntéseket torzító tényezővel magyarázná. Az önszolgáltató, főképp női háztartási munkák révén a pénzkidást lehet kímélni, a pénzügyi veszteségeket lehet csökkenteni, és – bár rosszabb termelékenységi mutatókkal, de – olcsóbban lehet megélni. Valószínű azonban, hogy ennél sokkal általánosabb és beágyazódottabb jelenségről van szó: a jó halászlé előállítójának sajátos férfias büszkeségéről és presztízséről; a megbecsült vendégeknek felszolgált saját termésű paradicsom és házi pálinka általi megtiszteltetéséről, a hétvégén hazatérő egyetemista gyerekek elkészített igazi házi, sárga húsu csirkéből készített rántott csirkéről, és még számos anyagi és szimbolikus érték előállításáról, megerősítéséről is. Ám annak ellenére, hogy a jelenség – jelentős társadalmi eltérései és egyenlőtlenségei ellenére – általános, még sincsen képünk, fogalmunk ezen praktikáknak a szubsztantív gazdasághoz, az anyagi szükségletek kielégítéséhez való hozzájárulásáról – sem individuális, sem közösségi, sem társadalmi léptékekben.

Talán azért, mert ha mégis meg akarnánk érteni, akkor jellemzően a spórolás pénzben kifejezett értékét akarnánk mérni, mert piacba ágyazottan akarnánk megérteni a társadalmi beágyazódottságot is. Annak ellenére, hogy ha valami, akkor a háztartások gazdasága igazán beágyazódott gazdaság.

A hűtőláda „általános gazdasági értéke” a pénz univerzális értékmérő funkcióját feltételező piaci megközelítésből meghatározhatatlan, mert tán – a piaci árán kívül – nincs is ilyen általános értéke. Más és más a fagyasztóláda értéke akkor, ha valaki egy hétre le akarja tudni a bevásárlást egyetlen hétvégi nagybevásárlással, és a kenyeret is lefagyasztja; ha mások a karácsonyi disznóvágáskor nemcsak a füstölt sonkát, hanem a hurkát is el akarják tárolni későbbi fogyasztásra; ha mások a kertvárosban a sövény helyére, a tuják helyett ültetett ribizli- és egresbokrok termését is hasznosítani akarják; vagy ha a pecázást nemcsak idegnyugtató elfoglaltságként, hanem a rendszeres konyhai nyersanyagtermelő ténykedéseként is üzik. A mélyhűtő láda gazdasági funkciója mélyen társadalmi beágyazódottságú, és nem a tiszta

⁵⁶ Nem tudom igazolni, de meggyőződésem szerint épp ezek azok a produktív önszolgáltató tevékenységek, amelyek révén a családok többsége kevesebb pénzből is meg tud élni, mint amekkora összeget a KSH létminimumként kimutat. (Amely intuíciómmal egyáltalán nem szeretnék igazolást vagy felmentést adni a létminimum-számítások fel- vagy megszüntetéséhez, az adatok további publikálásának leállításához.)

racionalitás logikáját követi: családi hagyományokat, időbeosztásra vonatkozó normákat, kulturális szokásrendeket követő gazdálkodás, amely kapcsán nem is elválaszthatók a társadalmi-kulturális célok attól, ami „gazdasági”.

A háztartási önellátások beágyazódottan gazdasági természetéhez hasonló mondható el a viszonyosságok reciprok praktikáiról és szokásrendjeiről is: nyilvánvalóan vannak, sőt tán növekvő jelentőséggel vannak jelen a társadalmi valóságban ezek a nem azonnali és nem értékarányos ellentételezésekben működő cserék, de gazdaságiként nem szoktunk tudomást venni róluk. Annak alátámasztására, hogy e mozzanatok gazdaságon kívülinek szemlélve nemcsak a társadalmi valóságban, hanem a társadalomtudományok ismeretanyagában is ott vannak, két illusztratív példát hoznék fel.

Az egyik nyilvánvalóan és jól dokumentáltan megfigyelt jelenség a posztadoleszcencia jelensége, vagyis az, hogy bár a fiatalok számos vonatkozásban, így szexuális életükben és párkapcsolataik felnőttessé válásában is korábban érnek, aközben nagyrészt a tanulmányi idő kitolódásával az anyagi létük függetlenségét csak idősebb, fiatal felnőtt korukban (vagy akkor sem...) érik el. A jelenséget a társadalomtudományok leginkább családszociológiai és demográfiai jellegű koncepciókban tárgyalják. A fiatalokkal megeshet, hogy párjukkal külön lakásban élnek, megeshet, hogy prekárius projektalkalmazottként bizonyos időszakokban még elég pénzt is keresnek – de a rosszabb időszakokban, ha úgy alakul, gond nélkül igénybe veszik a „mamahotelt”; ha jól akarnak lakni, gyakran kieszik a szülői háztartás fridzsiderét, és gyakorta kapnak egy kis pénzbeni kiegészítést „önálló” életükhöz nemcsak a szülőktől, hanem a nagyszülőktől is. Gyakran ez a meghosszabbodott kamaszlét kitolódik arra az időszakra is, amikor már saját gyerekeik vannak: a nagyszülők nélkül a mai unokák jóléte és neveltetése még az amúgy súlyosbodó gyerek-szegénységi problémáknál is komolyabb hiányokat szenvedne...⁵⁷

Míg az 50-es években Young és Willmot (1999) a kelet-londoni családszerkezeti változásokat gazdasági tényezőkkel is magyarázták, addig az ezzel ellentétes irányú késő modern társadalmi változások leírásakor és értelmezésekor lényegében elmaradtak a társadalomtudományi koncepciókból a reciprok gazdasági szempontok, mozzanatok.

Talán a rokonságon belüli viszonyossági, reciprok gazdasági mozzanatoknál is általánosabb és fontosabb, sajátosan gazdasági nézőpont Robert Putnam-é, aki a civil társadalom alapvető integrációs mechanizmusaként írja le a nem azonnali és nem értékarányos ellentételezést feltételező reciprok cserék rendszerét.⁵⁸ Putnam a civil társadalmat működtető reciprok cseréket azokkal az individualista, morális

57 Nem szokás vizsgálni azt, hogy miközben az idősek szegénységi rátája sokkal kisebb, mint a fiatalabb generációk szegénységi aránya – aközben természetesen rosszabbul élnek annál, mint amit jövedelmi helyzetük megengedne. Ennek egyik tényezője a szorongás, az, hogy minden gazdasági racionalitásnak ellentmondva nálunk az idősek a legjelentősebb megtakarítók, de legalább annyira az a „harmadlagos elosztás”, amely során a nagyszülők finanszírozzák, pénzelik unokáikat – gyakran a szülők helyett, tőlük átvállalva is.

58 Érdekes, de Putnam nem hivatkozik Polányira a reciprocitás fogalmának használatakor, értelmezésekor – ennek ellenére lényegében ugyanúgy használja a fogalmat, mint Polányi. Lásd: Putnam (2000: 134–147).

alapú egyéni motívumokkal írja le, hogy „ha most megtehetem, hogy adok, akkor számíthatok arra, hogy ha nekem lesz rá szükségem, akkor mások fognak nekem adni”.⁵⁹ Ennyiben a reciprocitásnak és a civil társadalomnak is az amerikai szociológiai hagyományban társadalmi tőkeként is azonosított bizalom az alapja.⁶⁰ Ez a bizalom-társadalmi tőke nyilvánvalóan a társadalmi hatékonyságot és produktivitást egyszerre egyéni és társadalmi szinten növelő „gazdasági” tényező, mondjuk a kereskedelmi és pénzügyi folyamatokat jelentősen meggyorsítja, ha az emberek meg merik adni az interneten a bankszámlaszámukat, szemben azzal, amikor nem (mert tartanak tőle, hogy aki hozzáfér, az úgysem a szabályok szerint fogja használni és vissza fog vele élni). Putnam ugyanakkor ezt a bizalomra, azaz reciprocitásra épülő civil társadalmat a társadalmi jólét faktoraként is jellemzi, azt mondja, hogy ott, ahol erősebb a civil társadalom, ahol sűrűbbek és intenzívebbek az emberek – főképp informális – közösségi, kapcsolati hálói, az emberek jobban élnek.⁶¹ E „jobb életnek” három dimenzióját emeli ki, azt mondja, hogy ott, ahol erős a civil társadalom, az emberek gazdagabbak, okosabbak és egészségesebbek, mint ott, ahol gyenge. Okosabbak, mert bár minden információ elérhető az interneten, de hogy az áttekinthetetlen információtömegből mi a „hír”, az értékes információ, azt az emberek leginkább a személyes kapcsolataikon és beszélgetéseiken keresztül képesek szelektálni, kiszűrni. Gazdagabbak, mert gyorsabban és eredményesebben tudnak munkahelyet váltani vagy munkanélküliként munkát találni – hiszen az új munkába állók nagyobb fele személyes ismeretségein keresztül talál új és jobb munkát. És egészségesebbek is, döntően amiatt, hogy a mentális és pszichoszomatikus betegségek leggyakoribb eredete az izolálódás és elmagányosodás – ami ellen ők „védettek”.

Putnam érveit és nézeteit felidézve szembeszökő, hogy miközben őt egy emberibb és jobb világ normái vezetik az általa értelmezett civil társadalom, a reciprok hálózatok és kapcsolatok erejének felfedezésében, aközben szempontjai döntő többségében Polányi szubsztantív és beágyazódott gazdasági fogalma szerint: gazdaságok. Talán azért, mert Putnam ugyanekkor a piacokban mélyen és maradéktalanul hívó amerikai – de nem vonja le az elemzéseinek „nem piaci” gazdasági konzekvenciáit. Amely konzekvenciák nemhogy nem illeszkednek a piaci gazdaság ideáljaiba, hanem bizonyos értelemben a piaci normákkal ütköző megállapítások is logikusan következnek belőlük. Így korrupciós hálózatokat kutató szociológus kollégáimnak sokkoló következtetés lenne az, hogy Putnam szerint ott, ahol erős a civil társadalom, sok bennfentes piaci információ cserél gazdát, pl. a munkalehetőségekről és

59 Putnam ezt a hozzáállást abszurd szarkazmussal túlnagyítva az amerikai társadalomban hírhedten ostoba baseballjátékos (amúgy: Maci-Laci, Yogi Berra egy állítólagos mondasával illusztrálja: „Ha te nem mész el az ő temetésükre, akkor ők sem fognak elmenni a tiedére” – (Putnam 2000: 20).

60 Az amerikai hagyományban Fukuyamatól eredeztethető, a társadalmi tőkét a közbizalommal azonosító fogalom egyszerre kollektív, társadalmi tőke is, ennyiben eltér az európai szociológiában Bourdieu nevéhez köthető, a szociális-kapcsolati tőkét egyéni tőkejósággként értelmező hagyománytól. A közbizalom mint kollektív társadalmi tőke két tartalmat jelöl, egyfelől azt, hogy az emberek úgy vélik, hogy a többi ember alapvetően tisztességes és becsületes; másrészt azt, hogy az intézmények kiszámíthatóan, a szerződéses és megállapodások szellemében úgy működnek, ahogyan az a szabályokban le van írva.

61 Itt is érdemes jelezni, hogy a Tönniest követő európai hagyományban a „közösség” az egymással intim, erős kapcsolatban élő emberek csoportját jelzi. Az amerikai és angolszász modern hagyományban a civil társadalmat mint közösséget („community”) a granovetari „gyenge kötések ereje” tartja össze.

másról is. Sőt Putnam ennél többet is mond: a civil társadalomnak, a gyenge kötések informális hálózatainak ott, akkor és annyiban van ereje, amennyiben e hálózatokon bennfentes piaci információk is cserélődnek. És még ez sem elég. Putnam állításából logikailag az is következik, hogy a bizalom, az erős civil társadalom, a közjószágként jelentős szociális tőke (benne pl. a bennfentes piaci információk intenzív megosztásával is...) – nemhogy rontaná, hanem egyenesen javítja a piaci gazdaság produktivitását, eredményességét, hozzájárul a piacok fejlődéséhez (is).⁶² Annak tökéértéke van.

A beágyazódott szubsztantív gazdaság Polányi szerint folyamatosan és elkerülhetetlenül jelenlevő mozzanatainak felidézésével azt próbáltam meg jelezni, hogy e mozzanatoknak az anyagi jólétet megalapozó, anyagi szükségleteket kielégítő gazdasági összhatásáról sem részleteiben, sem a részletek egymásba kapcsolódó összhatásairól nincsen átfogó képünk.

Részben azért, mert bizonyos gazdasági mozzanatokról (elsősorban a háztartási önellátás és a reciprok viszonyosságok mozzanatairól) ha vannak is ismereteink, azokat nem akarjuk e holisztikus, átfogó értelemben gazdaságinak tekinteni és elemezni. Sem individuális és háztartási szinteken, sem a gazdaság és társadalom átfogó makroszintjein.

Másrészt azért, mert a társadalmi fejlődés és jólét szemszögéből értelmezhető szubsztantív gazdasági szemlélet túl bonyolult, és elméletileg csaknem megoldhatatlan feladat lenne a társadalomtudományok számára akkor is, ha lenne ilyesféle szemléletre igény. Ami helyett tudományos értelemben produktívabb és operacionálisabb azt művelni tudományként, ami könnyebben megy: „fordítva ülni a lovon”, és a társadalomnak a piacra gyakorolt hatását elemezni a társadalomba ágyazott gazdaság feltérképezése és értelmezése helyett.

Amellett próbáltam érvelni, hogy ezt meg lehetne, és meg is kellene próbálni.

Elméleti és empirikus program a társadalmi struktúrának a szubsztantív gazdaság szempontjai szerinti értelmezéséhez

Van abban valami meghökkentő, hogy miközben az új közgazdaság-tudomány az emberi és társadalmi tényezőket a gazdasági prosperitást és válságot eredményező folyamatoknak nem csupán kimeneteként, hanem döntő okaként és körülményeiként is tárgyalja, aközben egy igen leegyszerűsített, szinte kizárólag a jövedelmi (és olykor a nehezen operacionálizálható vagyoni) egyenlőtlenségekre redukált társadalomképpel operál. Mindez nem újdonság, inkább régi hagyomány.

62 Mellekszáll, de érdemes jelezni: Putnam a 2000-ben megjelent könyvében (*Bowling Alone*) már a kulcsfogalmai között, könyve elején (20–22. oldal) jelzi azt, hogy a társadalmi tőke fogalmán belül érdemes megkülönböztetni a heterogén társaságokon belüli vagy különböző csoportok közötti átjárást segítő „bridging” (áthidaló) és a homogén csoportokon belüli kohéziót erősítő „bonding” (összekötő) társadalmi tőkéket. Putnam 2000-ben a bridging típusú kapcsolatoknak tulajdonított nagyobb jelentőséget, de a 2015-ben megjelent könyvében (Putnam 2015) a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének egyik tényezőjeként és némiképp okaként is jelzi a „bonding” típusú kapcsolati tőkék erősödését, kasztosodó, a beleszületés egyenlőtlenségeit konzerváló és felerősítő hatását. Ezzel együtt: mindkét könyve a társadalmi tőke társadalmi státuszt teremtő erejét és hatását gazdagon és meggyőzően támasztja alá.

Már Marx is egy egydimenziós, kétosztatú (kétoosztályos) társadalmi képpel operált, (amihez képest Max Weber elméleti kísérlete a hatalommegosztás és a legitimáció minőségileg is eltérő, dimenzióiban is elkülönülő ideáltípusainak elkülönítésére afféle hősies elméleti igyekezetként és szociológiatörténeti kánonként fennmaradt, de empirikus alkalmazására, különösen a rendies, státuszdimenzióknak struktúráképbe való integrálására nemigen került sor).⁶³ Az empirikus szociológiai vizsgálatok struktúraparadigmáját nem Weber, hanem az általa szétválasztott szerkezeti dimenziókat státuszosztályként ismét összemósó amerikai szociológiai hagyomány dominálja.⁶⁴ A mindmáig ható, a piaci sikerességeket, hatalmat, munkamegosztásban elfoglalt helyet, presztízt és számos más társadalmi tartalmat egydimenziós hierarchiákba rendező társadalmi struktúraparadigmákból viszonylag kevés kísérlet igyekezett kitörni.⁶⁵

Pedig a struktúravizsgálatokon kívüli szociológiai elméletek számos esélyt kínáltak fel az egydimenziós sémából való kitörésre. Szubjektív érzékelésem szerint talán a legnagyobb esélyt Albert Hirschman (1995) szervezeti beilleszkedési típusai és Pierre Bourdieu⁶⁶ habituselmélete jelentette egy soknemű és sokszínű társadalmi struktúra-kép megalkotására.

Hirschman a szervezethez való viszonyulás magatartásait, ha úgy tetszik, a belesimulástól a kilépésig való „stációit” fejtette ki nagy hatású művében – pedig az általa vázolt magatartásformák messze nemcsak egyéni viselkedésként vagy egyéni magatartásformák változásainak mint folyamatnak a stációjaként, hanem kulturálisan kódolt, a társadalmi helyzetekből adódó tanult és beleszokott, strukturálisan kötött sajátosságként is értelmezhetőek. Mondhatnánk azt is, hogy a belenyugvó lojalitás, a zsörtölődő tiltakozás vagy a konfliktusokból való kilépésekre és odébbállításokra való mobilitási hajlandóság nem ugyanannak az embernek ugyanazon a szervezeten belüli magatartásai – hanem különféle társadalmi helyzetű embereknek a rájuk jellemző szervezeti és társadalmi helyzetekben való, társadalmilag meghatározott magatartásformái. Mondhatjuk, de ismereteim szerint nem nagyon elemezték Hirschman szempontjai szerint az efféle társadalmi meghatározottságok különbségeit.⁶⁷

Hasonló mondható el Bourdieu mező- és habituselméletéről. Annak ellenére, hogy az elmélet – értelmezésemben legalábbis – nem erre született, hanem egyé-

63 Ebből a szempontból unikum, egyedí Erdei – vitatható – kettős társadalmi struktúra- képe . A státuszdimenzióknak presztízs-vizsgálatokban történő felvillanása nem önálló szerkezeti dimenzióként, hanem a munkamegosztás osztályjellegű hierarchiájától függő változóként tárgyalta a presztízsként leegyszerűsített státuszdimenzióit.

64 Ez a közismert alsó – középső – középső – felső osztályokból összeállított struktúrákép. Ennek legplasztikusabb, a korlátaira is igen ironikusan „cikizős” modorban rámutató, a szociológiai irodalomban szokatlanul humoros és olvasmányos leírását és alátámasztását adja Paul Fussel magyarul is olvasható munkája: (Fussel 1987).

65 Magyarország kivételt jelent annyiban, hogy Erdei nyomán Kolosi Tamás és Szelényi Iván a késő szocialista ipari társadalom struktúramodelljeiben kétdimenziós, „L-modell” szerkezeti modellel is operáltak.

66 A sok helyen sokféle formában kifejtett elméletet tán legösszefoglaltabban lásd: Bourdieu (1984 [1979]).

67 Kivételt jelent talán az ipari társadalmakra kidolgozott (tehát erősen múltbéli) fragmentált munkaerőpiacok elmélete, amelyben Doeringer és Piore megkülönböztetik a „lojalításokra” és egy munkahelyen belüli karrierre épülő belső és a sűrű továbblépésekre, „kiszállásokra” épülő foglalkoztatási részpiacokat. Lásd: Doeringer és Piore (1985 [1971]). Bár az elmélet a 80-as évekig népszerű volt, a posztindusztriális gazdasági szerkezetre adaptált továbbfejlesztését nem ismerem.

neknek és osztályoknak a társadalmicselekvéseméleteként annak a XIX. századi szociológiai hagyománynak a meghaladására, amely a társadalmi rendszerek működésének leírásakor és jellemzésekor leginkább a biológiai rendszerek és funkciómegosztások analógiáját igyekezett követni. Bourdieu e hagyomány és szokás helyett a modern fizika, azon belül is a mezőelmélet analógiájában, „társadalmi erőterében” (mezőben) értelmezve akarta elhelyezni az egyéni „testek” karaktereiként különböző hatásokat követő, afféle töltésként és potenciálként különféle tőkejavakkal felruházott „habitusokat”.

Bár a nagyon bonyolult elmélet a tőkerekonverziós szála mentén a tőkejavak átválthatóságával azok összehadhatóságát is sejtető, az „egydimenziós”, így a marxi hagyományokkal rokon társadalmistruktúra-képet is magába foglal, ezzel ellentétben hajlamos vagyok úgy érteni, hogy inkább a sokszínű, soknemű társadalmistruktúrákép megalkotásának segédeszközeként értelmezte maga Bourdieu is a habitus fogalmát. Erre egy, a halála előtt nem sokkal egy populáris magazinnak adott interjúja ad leginkább alapot, ahol arra a kérdésre, hogy „mondjon már egy példát a habitusra”, Bourdieu (végre!) egy egyszerű és megvilágosító erejű választ adott: „például a racionális cselekvésemélet, az egy habitus” – szolt az elsőre nem is oly egyszerűnek tűnő válasza,⁶⁸ amely választ pontosító interpretációkat számos gazdaságszociológiai tanulmányban és tudományos folyóiratban megjelent interjújában is megtalálhatunk. Ezen értelmezéseket interpretálva, empirikusan alátámaszthatóan is vannak olyan emberek, akik számára a családjuk és a baráti körük pusztán „társadalmi tőkét” jelentenek, akiknek az otthonuk csak befektetés és a jelzáloghitel fedezetéül felkínálható vagyon; akik főnként azt vallják, hogy nem kell és nem szabad szánalmat, megértést tanúsítaniuk még a legsanyarúbb élethelyzetben levő munkatársaik kirúgásakor sem, ha az „úgy racionális”, és ettől ez úgy helyes és éreynes.

Azt, hogy a racionális cselekvések elmélete afféle habitus, ha úgy tetszik, a társadalomban való mozgást, magatartást meghatározó világnézet és hitvilág, azt a mégoly jelentős tudósok korábbi „impreszionisztikus” kiszólásainál pontosabban írja le Thaler vagy Kahnemann az „Econ”-ok és a „Human”-ok pszichológiai, kognitív szerkezeteinek megkülönböztetésével.

Ismét, ha innen nézzük a valós gazdaságban szükségszerűen egyszerre, egymás mellett jelenlevő gazdasági motívumokat és cselekvéseket, akkor a hétköznapi tapasztalatok alapján is a szubsztantív gazdasági tényezők „mezőjében” még azonos társadalmon belül is jelentős társadalomszerkezeti különbségeket eredményezhetnek a különféle „szubsztantív gazdasági magatartáskombinációk”, mint „habitusok”. Nemcsak abban, hogy az „Econ”-ok társadalmi helye, státusza más, mint a náluk sokkal nagyobb létszámú és tagoltabb „Human”-oké. Hogy mondjuk az „Econ”-ok

⁶⁸ Szégyellem és röstellem, de nem mentettem le a magazin interjút, és később hiába tanulmányoztam Bourdieu biográfiáit és bibliográfiáit, nem akadtam a populáris magazinban adott interjú nyomára. Hasonló gondolatot tudományosan fejti ki egy folyóiratban korábban megjelent interjújában Lamaison (1986: 110–120).

nagyobb arányban fordulnak elő azokon a pénzpiaci „yuppie” munkahelyeken, amelyekben „a bankárok azt hiszik, hogy nekik erkölcsi kötelességük lopni az adófizetők-től”,⁶⁹ netán mélyen kell hinniük és hirdetniük azt a reagani gyökerű republikánus politikai nézetet, amely szerint a felfelé elszabaduló egyenlőtlenségek később majd úgysis lecsorognak (trickle down).⁷⁰

Természetesen nemcsak arról van szó, hogy a pénzügyi piacok szereplői nemcsak jövedelmük, hanem – némiképp módosult összetételben, de – habitusuk, vagy egyszerre megvetett és irigyelt státuszuk alapján is a társadalom mezőszerkezetén belül sajátos társadalmi csoportot alkotnak. Ugyanígy messze nem pusztán jövedelmük nagysága, hanem státuszuk szerint is elkülöníthetők a jóléti állam, a redisztribúció ügyfelei, olykor enyhébben („nyuggerek”), máskor durvábban („járadékleső potyautasok”), olykor meg még durvábban („jóléti turisták”) megvető kifejezésekkel értékelve e státuszokat.⁷¹

De a korábban jelzett reciprok és háztartási gazdálkodási szokásrendek is jelentős társadalmi struktúra-kijelölő hatással is bírnak, azon túl, hogy miképpen kombinálják a szubsztantív gazdaság összetevőit, komponenseit.

A már korábban is jelzett gender problematikánál mint illusztrációnál maradván, az ingyen végzett női munkák mennyisége gazdaságilag is összefügg az egyes nők munkaerő-piaci pozícióival (a munkanélküliek sok időt, a dolgozók kevesebbet, a felsőbb rétegek fizetett munkát nem végző, ámde háztartási alkalmazottakat foglalkoztató női meg még kevesebbet töltenek fizetetlen munkákkal). Emellett az otthoni munkákhoz való viszonyulás a piaci munkavégzéshez fűződő ambíciókkal is erősen összefügg. Vannak olyan emancipált feminista mintákat követő nők, akik az otthoni munkák összességét is csökkenteni akarják (pl. sok szolgáltatást fogyasztanak), és a csökkentett mennyiséget is meg akarják osztani párjukkal annak érdekében, hogy teljesebb időben dolgozhassanak a munkahelyi karrierjük építéséért. Ezzel szemben vannak olyan nők, akik csak olyan munkát vállalnak el a munkaerőpiacokon, amely mellett – még a csökkent keresetet is vállalva – fél ötig mindig oda lehet érni az óvodába a gyerekért, és estére meleg vacsorát is lehet főzni, amely munkák elvállalása mellett maradéktalanul meg lehet felelni a hagyományos háztartási szerepeknek.⁷² Habitust, társadalmi státuszt és e státusz elvárásainak megfelelő magatartást jeleznek azok a tinédzserként gyereket szülő lányok, akik mindezt tudatosan teszik: családanyaként anyasági ellátásokat élvezve lehet, hogy kisebb a jövedelmük, de nagyobb a közösségen belüli presztízsük annál, mint ha

69 Lásd: interjú Ed Kane-nel, a Boston College professzorával: Parramore (2015).

70 Arról, hogy ez a nézet az IMF szerint is egy vicc, lásd: Keller (2015). Magyarországon hasonló nézeteket képviseltek a Társi vezetői (Kolosi Tamás, Tóth István György), akik előadásaikban többször beszéltek arról, hogy az egyenlőtlenségeknek egyfajta „hernyódinamikájuk” van, előbb megy előre a feje, azután meg maga után húzza a többi részt. (Manapság inkább a „gilisza” analógiáját szokás használni: a feje megy, megy előre, a többi meg marad vagy megy hátra – azután, ha szétszakad, akkor is tovább él minden rész.)

71 A hazai politikai nyelvben bírt a „társadalmi státuszt” jelző megvetés tán a legegységértelműbben és legdurvábban megjelenni: „Akinek semmije nincsen, az annyit is ér” (Lázár János).

72 Ugyanígy, a háztartásnak alárendelt munkavállalási mintákat férfiak között is megfigyelhetünk, pl. abban, hogy hagyományos paraszti gazdaságot vivő családok férfiai körében nagy népszerűségnek örvendek a 12 és 24 órás „műszakos munkák”, amelyek mellett teljes munkanapok nyerhetők ki a háztartási gazdasági munkákra is.

félállású takarítónőként elhelyezkednének, ahonnan úgyszólván mindig munkanélküliek lennének.⁷³ A „női szerepek és normák” eltérő értelmezése egyszerre hagyomány és kultúra, de ugyanakkor eltérő háztartási és tágasabban szubsztantív gazdasági-gazdálkodási magatartás is, amitől ezek az eltérések strukturális különbségeket és eltérő társadalmi pozíciókat is kijelölő szociológiai tartalmak.

Ugyanígy elmondható az is, hogy a karitatív vagy reciprok cserehálózatot működtető szervezetekben is gyakran az erkölcsiségüket vagy üdvözülésüket kereső emberek a beágyazódottságukat és hálózataikat kiterjesztő, státuszt és megbecsültséget remélő gazdasági magatartást folytatnak akkor is, ha ezzel piaci sikereikről részlegesen lemondanak.

Elég nehezen tisztázható kérdés lenne az, hogy az illusztrációként felhozott, a szubsztantív gazdasági fogalmakkal rendezhető magatartási példák mennyiben tudatos, mennyiben racionális döntések, és mennyiben tanult és örökölt minták, kötelességként megélt szokások és hagyományok. Valószínű, hogy a döntések ebben a vonatkozásban is sokneműek, komplexek, összetettek.

De az nehezen vitatható, hogy a szubsztantív gazdasági mozzanatok keveredéséből és kombinációjából kirajzolódó sajátos „mintázatok” a társadalmi szerkezetekben (mezőben) egymástól különböző habitusokat vagy státuszokat is jelölnek. Ha úgy tetszik: nem a piaci tévedésekből és torzulásokból megérthető kisebb és nagyobb, a piaci sikerekre-sikertelenségekre leképezhető „hibák”, hanem létező társadalmi tagoltságokat eredményező, minőségekben eltérő valóságok is.

A szubsztantív gazdaság nézőpontja nem csupán egyénekre és csoportokra, hanem a társadalmi struktúrákra is vonatkoztatható koncepció. Nem pusztán egyéni gazdasági döntés, hanem társadalmi szokásrend is, ha az emberek nem járnak moziba, hanem inkább hitelből nagy lapos tévéket vesznek. És ennek makrohatása sem csak annyi, hogy a háztartási jövedelmekből kevesebbet költenek szolgáltatások fogyasztására és többet a hitelből vásárolt, eladósodottsággal járó tartós fogyasztási cikkekre, amelyekkel a háztartások produktív gazdálkodási erőforrásai, vagyonai is nőnek (amint, jelentős társadalmi csoportok esetében és összhatásában is, ez a helyzet Magyarországon). És még csak az sem kizárólagosan a piaci eszközökkel kifejezhető gazdasági hatás, hogy így a fogyasztásnak nagyobb az importhányada, amivel a hazai fogyasztás növekedése inkább Németországban teremt konjunktúrát, mint itthon, szemben azzal, ha nagyobb lenne a szolgáltatások fogyasztása, ami itthon teremtené konjunktúrát és itthon teremtené több, akár képzetlenek által is betölthető munkahelyet. Hanem ez sajátos társadalmi berendezkedés is, amelyben az emberek sok időt „ülnek otthon”, amelyben kevésszer hívják meg a barátait egy kávéra vagy sörre, amitől keveset is beszélgetnek egymással, és különösen kevés időt szánnak a

73 A problémát igen plasztikusan mutatja be és a fenti állítást igazolja az amerikai afroamerikai szegény közösségben élő lányok példáján: Winters, L. I. és Winters, P. C. (2012)- illetve a cikk recenziója: Teenage pregnancy is not a racial issue. Disparities in white, black teen pregnancies most notable in harsh economic climates, http://www.sagepub.com/press/2012/february/SAGE_TeenagePregnancyNotRacialIssue.sp. Azt, hogy a tinédzserterhesség hasonlóan „racionális” magatartás lenne hagyományos cigány közösségekben élő lányok esetében, az általam ismert szakirodalom nem állítja így egyértelműen – de számos vonatkozó munka ugyanezt sejteti, érzékelteti.

közügyekben való részvételre, politizálásra. Amelyben gyengébb a civil társadalom, kevés az ünnep, a jókedv és a vigasság – viszont több az otthoni depresszió, agresszió és a magányos alkoholizálás.

A gazdaság tényleg és mélyen be van ágyazódva a társadalomba. És a szociológiának tán inkább kellene megértenie azt, hogy különféle emberek milyen habitus hordozójaként mozognak a társadalmi mezőben, hogyan nyerik el helyeiket, státuszait e társadalomban, mint azt, hogy miképpen járulnak hozzá a GDP-ben mért fejlettséghez, a piaci értékek teremtéséhez – egy absztrakt „fikcióhoz”. Akár egy, a társadalmi létet is döntően meghatározó fikcióhoz is.

Konklúzió, avagy: miért mondom ezt itt el?

Amikor ennek a dolgozatnak az első verzióját megírtam, még nem bírálták el azt az OTKA-pályázatunkat, amelyet az írásom elején jelzett kollégáimmal és barátaimmal adtunk be a háztartások gazdasági és beágyazódott társadalmi magatartásainak empirikus kutatásáról. Kutatási tervünkben a magatartási közgazdaságtan által pszichológiainak leírt „torzításokat” és „tévedéseket” tanult, társadalmi és kulturális kontextusokba ágyazott szociológiai jelenségként, különféle habitusként kívántuk feltárni és elemezni. Tervünk kidolgozásakor szembesültünk azzal, hogy a terjedelmi korlátok mellett csak egy leginkább „technokrata” munkatervet tudtunk beadni, amely a megadott formátumokban nem tudta összefoglalni mindazokat a gondolatainkat és értelmezéseinket, amelyek a pályázat benyújtására vezettek bennünket. Most, hogy a tágabb heurisztikát is vázoltam, talán könnyebb megindokolnom, hogy a háztartások társadalmi-gazdasági döntéseinek és magatartásainak a vizsgálata szándékunk szerint egy empirikusan operacionális kiindulópontja lehetett volna egy nagyobb ívű elméleti és empirikus gazdaságszociológiai programnak.

Írásom leadása után kiderült, hogy a pályázaton nem nyertünk. Nem hinném, hogy ezt elsősorban tudományos okokkal kellene magyarázni, de így, írásom végén nem szeretnék a gazdaságszociológiai fejtegetéseim után hasonló tudományos szociológiai fejtegetésekbe fogni.

Mindezzel együtt írásomat annak ellenére leadtam, hogy azt a funkcióját, amit eredetileg szántam neki, bizonyosan nem fogja betölteni. Talán majd egy legközelebbi pályázathoz még jól jön, ha megjelenik.

De ha nem a saját kutatási programunk előképe, felvezetése, akkor sem bánom heurisztikus okoskodásunk dokumentálását. Azt remélem, hogy ennek akkor is lehet haszna, akkor is hozzájárulhat szociológiai gondolatok inspirálásához, ha nem én, nem mi fogjuk e gondolatokat tudományos programként megvalósítani, kifejeteni, igazolni vagy cáfolni. E nélkül is lehet vitatni, továbbgondolni, kritizálni – továbbfejleszteni, sőt akár kutatásokhoz hasznosítani másoknak is.

Na jó, ezzel együtt is. Ha tehetem, ha módom lesz rá, akkor a fentiek továbbgondolása, továbbvitele számomra a legszemélyesebb értelemben is: program.

Abstract: This paper aims at interpreting Polanyi’s theory on substantive and embedded economy as a possible insight to interpret rich empirical findings of “new economics”. Key phenomena and concepts of Polanyi, especially the “latent commodities” may provide new explanations on how inappropriate political regulations and social conventions biased the integration of land (natural resources), labor and money into past-decades markets, and how led to crises. As a hypothesis the paper suppose more about the relevance of Polanyi’s theory by contributing to overcome the crisis of the sociology. Mainstream economic, social and human sciences seek how human and social nature causes biases and fallacies in market mechanisms. Following Polanyi’s inspirations, the question should be reversed: the sociological question is not how society impact markets, but rather, how markets contribute to substantive and embedded economy, both on micro (household) and macro (markets, redistribution-welfare state, and reciprocity – new kinships and civic society) levels.

Irodalom

- Acemoglu, D. – Robinson, J. A. (2013.): : *Miért buknak el nemzetek – A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Budapest: HVG.
- Akerlof, G.A. – Schiller, R.J. (2015): *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception*, Princeton University Press
- Atkinson, A. B. (2015): *Inequality – What Can Be Done?* Harvard University Press.
- Block, F. – Somers, M. R. (2014): *The Power of Market Capitalism – Karl Polanyi’s Critique*. Cambridge, MA – London, UK: Harvard University Press.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012): *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bourdieu, P. (1984.): *Distinction: A Social Critique of Judgement of Taste*. London: Routledge&Kegan Paul.
- Bowles, S. (2015): The Death of ‘Homo Economicus’. <http://ineteconomics.org/ideas-papers/interviews-talks/the-death-of-homo-economicus>.
- Doeringer, P. B. – Piore, M. J. (1985.): *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. második kiadás, M. E. Sharpe.
- Ferge Zs. (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Fussel, P. (1987): *Osztálylétrán Amerikában*. Európa Kiadó.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78: 1360–1380.
- Granovetter, M. S. (1974): *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Cambridge MA.: Harvard University Press.
- Granovetter, M. (1985): Economic Action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3): 481–510.
- Hirschman, A. O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest: Osiris.
- Hirschman A. O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek – politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- INET: <http://ineteconomics.org/ideas-papers/blog/bankers-think-they-have-an-ethical-duty-to-steal-from-taxpayers>.

- Janeway, W. (2015): How to Recognize New Economic Thinking. Institute of New Economic Thinking honlapja, ápr. 14. <http://beta.ineteconomics.org/ideas-papers/blog/how-to-recognize-new-economic-thinking>.
- Kahneman, D. (2012): *Lassú és gyors gondolkodás*. Budapest: HVG Kiadó.
- Karl Polanyi Institute of Political Economy: Karl Polanyi Digital Archive, <http://www.concordia.ca/research/polanyi/archive.html>.
- Keller, J. (2015): The IMF Confirms That ‘Trickle-Down’ Economics Is, Indeed, a Joke, *Pacific Standard*. Jun 18, <http://www.psmag.com/business-economics/trickle-down-economics-is-indeed-a-joke>.
- Kis, J. (szerk.) (1977): *A gazdaság szubsztantív intézményi analízise* (a tanulmányokat fordították: Csongor Anna, Hegedűs József, Kovácsy Tibor, Ladányi János, Lengyel György, Pártos Gyula). Készült a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Házi Sokszorosító üzemében, 313 példányban, Munkaszám: 1977 – 9058..
- Krugman, P. (2014): *Why We’re in a New Gilded Age*. New York Review of Books, 04. 14.
- Lamaison, P. (1986): From rules to strategies: An interview with Pierre Bourdieu. *Cultural Anthropology*, 1(1): 110–120.
- Latour, B. (1993): *We Have Never Been Modern*. Harvard U. P. http://monoskop.org/images/e/e4/Latour_Bruno_We_Have_Never_Been_Modern.pdf.
- MacKenzie, D. (2008): *An Engine, Not a Camera: How Financial Models Shape Markets* (Inside Technology). Cambridge, MA: MIT Press.
- Mullainathan, S. – Shafir, E. (2014): *A szűkösség pszichológiája – Miért jelent sokat, amiből kevesebb van?* Budapest, HVG Könyvek
- OECD: Time spent in unpaid, paid and total work, by sex. Interaktív adatbázis: <http://www.oecd.org/gender/data/timespentinunpaidpaidandtotalworkbysex.htm>.
- Parramore, L. (2015): Bankers think they have an ethical duty to steal from taxpayers. *Money & Banking*, Jun 16.
- Piketty, Th. (2014): *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Polányi K. (1972): *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Budapest: KJK.
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és gazdaságszemlélet*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Polányi K. (1984): *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Polányi K. (2004): *A nagy átalakulás*. Budapest: Napvilág.
- Polanyi, M. (2009 [1966]): *The Tacit Dimension*. Chicago: Chicago University Press.
- Polányi, K. – Arensberg, C. M. – Pearson, H. W. (eds.) (1957): *Trade, Markets and Money in the European Early Middle-Ages*. Galncoe: Free Press&Falcon Wing Press New York.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone*. New York: Simon&Schuster.

- Putnam, R. D. (2015): *Our Kids*. New York: Simon&Schuster.
- Rognlie, M. (2014): A note on Piketty and diminishing returns to capital. http://www.mit.edu/~mrognlie/piketty_diminishing_returns.pdf 2014 június 15.
- Rona-Tas, A. – Guseva, A. (2014): *Plastic Money: Constructing Markets for Credit Cards in Eight Postcommunist Countries*. Stanford University Press.
- Sage Book Review: Teenage pregnancy is not a racial issue. Disparities in white, black teen pregnancies most notable in harsh economic climates. http://www.sagepub.com/press/2012/february/SAGE_TeenagePregnancyNotRacialIssue.sp.
- Smelser, J. – Swedberg, R. (eds.) (2005): *The Handbook of Economic Sociology*. (Second Edition.) Princeton Univ. Press.
- Soros Gy. (2001): *A nyílt társadalom avagy a globális kapitalizmus megreformálása*. Budapest: Scolar Kiadó.
- Stanovich, K. (2011): *Rationality and the Reflective Mind*. Oxford University Press.
- Stiglitz, J. E. (2012): *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W. W. Norton & Company. <https://kickass.so/the-price-of-inequality-how-today-s-divided-society-endangers-our-future-pdf-epub-mobi-t8839909.html>.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi, J-P. (eds.) (2010): Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf.
- Sunstein R. C. – Thaler, R. H. (2011): *Nudge – Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról – a pénzügyi válság után*. Budapest: Manager Könyvkiadó Kft.
- Szelényi, I. (2015): *The triple crisis of sociology*. *Context*, 04. 20. <http://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology/>.
- Thaler, R. H. (2015): *Misbehaving – The Making of Behavioral Economics*. New York–London: W. W. Norton&Company.
- Wallace, C. (2002): Household strategies: Their conceptual relevance and analytical scope in social research. *Sociology*, 275–292, május 36.
- Wappshot, N. (2014): Keynes és Hayek – *Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant – A nagy válságtól a nagy recesszióig*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Wilkinson, R. – Pickett, K. (2010): *The Spirit Level – Why Equality is Better for Everyone*. London, UK: Penguin.
- Williamson, O. (1975): *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press.
- Winters, L. I. – Winters P. C. (2012): *Black Teenage Pregnancy: A Dynamic Social Problem*. Sage Open, <http://sgo.sagepub.com/content/spsgo/early/2012/01/27/2158244012436563.full.pdf>.
- Young, M. – Willmot, P. (1999): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó és Max Weber Alapítvány.